

โครงการวิจัย

“ยุโรปกับรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว:
โอกาส ความขัดแย้ง และการเปลี่ยนแปลง”

เล่มที่ 1

ยุโรป: ภัยคุกคามต่อเอกราช

สนับสนุน โดย

สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย

สารบัญ

ยุโรป : ภัยคุกคามต่อเอกราช

1. คำนำ : โลกภิวัตน์ และสยามในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
กุศลดา เกษบุญชู 1
2. โลกภิวัตน์ และผู้นำไทย
ดร. วิจิต สุรพงษ์ชัย 26
3. สยามภายใต้การขยายตัวของจักรวรรดินิยม
ม.ร.ว.เทพ เทวกุล 35
4. บทบาทของ โรแลนด์ จักแมงส์ ในวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112
เดวิด เฟรดเดอริก 47
5. การเมืองเบื้องหลังการเสด็จประพาสยุโรป
ฉลอง สุนทราวณิชย์ 70

คำนำ

โลกาภิวัตน์ และสยาม

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

กุลลดา เกษบุญชู

ในโอกาสเฉลิมฉลองครบร้อยปีการเสด็จประพาสยุโรปของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น จำเป็นที่งานวิชาการในวาระนี้จะต้องเกี่ยวข้องกับยุโรป และรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังได้ที่ปรากฏในหัวข้อการประชุมทางวิชาการซึ่งจัดขึ้นระหว่างวันที่ 18-20 ธันวาคม พ.ศ. 2540 โดยทั่วไปเรามักจะมองความสัมพันธ์ระหว่างยุโรปและสยามในศตวรรษที่ 19 ว่าเป็นเรื่องของการขยายตัวของลัทธิล่าอาณานิคม ซึ่งได้เกิดขึ้นมาก่อนหน้านั้นแล้ว แต่ได้ทวีความเข้มข้นขึ้น และได้กลายเป็นภัยคุกคามต่อเอกราชของชาติสยามอย่างรุนแรงในช่วงเวลาดังกล่าว ดังนั้นภาพลักษณ์ของความสัมพันธ์ระหว่างยุโรปและสยามในช่วงตั้งแต่กลางศตวรรษที่ 19 จนถึงต้นศตวรรษที่ 20 จึงเป็นภาพของประเทศเล็ก ๆ ที่ถูกภัยจักรวรรดินิยมคุกคามและปฏิบัติด้วยอย่างไม่เป็นธรรม เปรียบเสมือนกับหมาป่าที่เตรียมจะขย้ำลูกแกะ ดังเช่นเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในปี ร.ศ. 112 (ค.ศ. 1893)¹ ทำให้คำอธิบายปรากฏการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หรือแม้แต่ก่อนหน้านั้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ว่าจะเป็นการทำสนธิสัญญาบาวริง หรือการปฏิรูปการปกครองว่าเป็นความพยายามที่จะรักษาเอกราชชาติไทยไปเสียทั้งหมด

ในที่นี้เราคงจะไม่ปฏิเสธภาพลักษณ์ดังกล่าว ภัยของจักรวรรดินิยมนั้นมีจริง และเป็นเรื่องของประเทศที่มีฐานะได้เปรียบได้ใช้อำนาจอย่างไม่เป็นธรรมต่อสยาม แต่สิ่งที่บทความนี้ต้องการนำเสนอคือภาพลักษณ์ดังกล่าวถึงแม้จะเป็นเรื่องที่สะเทือนใจ เร้าอารมณ์ แต่ก็ก็เป็นเพียงส่วนเดียวของความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับยุโรปตลอดรัชสมัยอันยาวนานถึง 40 ปี ความสัมพันธ์ดังกล่าวมีมิติอื่น ๆ นอกเหนือไปจากที่เป็นเรื่องของการคุกคาม และความขัดแย้งเท่านั้น

งานวิจัยชุดนี้มุ่งที่จะมองความสัมพันธ์ยุโรปและสยามในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในมิติอื่น ที่สำคัญคือการมองปฏิสัมพันธ์กับยุโรปในรูปของการทำสนธิสัญญาการค้าว่าเป็นโอกาสใหม่ และเป็นสิ่งที่ผู้นำสยามในก่อนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ตระหนักว่าเป็น

¹ ตัวแทนภาพดังกล่าว ดูได้จาก Patrick Tuck, *The French Wolf and the Siamese Lamb* (Bangkok : White Lotus, 1995).

โอกาสทองที่นอกจากสยามควรจะเปิดรับแล้ว ยังจำเป็นที่จะต้องปรับโครงสร้างภายในเพื่อที่จะได้ประโยชน์จาก ปฏิสัมพันธ์นี้ให้มากที่สุด การปรับโครงสร้างภายในซึ่งถูกมองในแง่ของการปฏิรูปนั้นมีผลในการเปลี่ยนแปลงรูปแบบรัฐทำให้รัฐศักดินาซึ่งมีลักษณะการกระจายอำนาจกลายเป็นรัฐรวมศูนย์ นับได้ว่าเป็นการปฏิวัติ และเป็นปฏิวัติที่มียุโรปเป็นแม่แบบ ดังนั้นความสำคัญของยุโรปในมิติที่สามคือเป็นต้นแบบของการเปลี่ยนแปลงขนานใหญ่ ซึ่งเรียกได้ว่าเป็นการปฏิวัติในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

งานวิจัยชุดนี้มีวัตถุประสงค์ที่จะขยายขอบเขตการรับรู้เกี่ยวกับปฏิสัมพันธ์ระหว่างยุโรปและสยามในช่วงปลายศตวรรษที่ 19 และต้นศตวรรษที่ 20 ให้ออกไปนอกเหนือไปจากการมองความสัมพันธ์นี้ในภาพลักษณ์ของการคุกคามโดยลัทธิจักรวรรดินิยม มโนทัศน์ที่จะช่วยขยายภาพความสัมพันธ์ดังกล่าวได้คือ ‘โลกาภิวัตน์’ ดังนั้นบทนำนี้จะกล่าวถึงปฏิสัมพันธ์ระหว่างสยาม และโลกาภิวัตน์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

โลกาภิวัตน์เป็นมโนทัศน์ที่เป็นที่รับรู้กันอย่างแพร่หลายในช่วงทศวรรษที่ผ่านมา มโนทัศน์นี้เกิดจากการตระหนักถึงการเชื่อมโยงอาณาบริเวณส่วนต่าง ๆ บนพื้นผิวโลก เข้ามาอยู่ในกรอบของระบบทุนนิยม โดยมีเครื่องมือสำคัญคือ เทคโนโลยีสารสนเทศ อย่างไรก็ตามการตระหนักถึงปรากฏการณ์ดังกล่าว มิได้หมายความว่าปรากฏการณ์นี้เพิ่งจะเริ่มอุบัติขึ้น ในที่นี้เสนอว่า เราจะสามารถเข้าใจกระแสแห่งการเปลี่ยนแปลงที่พัดพาเข้าสู่สยามในศตวรรษที่ 19 ได้อย่างชัดเจนขึ้น โดยการเริ่มต้นด้วยการมองจุดกำเนิดกระบวนการโลกาภิวัตน์เสียก่อน

ดังที่กล่าวแล้วว่า องค์ประกอบที่สำคัญของกระบวนการโลกาภิวัตน์ที่เรากำลังเผชิญอยู่ในปัจจุบัน คือ ระบบทุนนิยมและเทคโนโลยีสารสนเทศ ในขณะที่องค์ประกอบที่สอง คือเทคโนโลยีสารสนเทศเป็นเรื่องใหม่ แต่ระบบทุนนิยมได้เกิดขึ้นเป็นเวลานานแล้ว ปัญหาว่านานเพียงใดยังเป็นข้อถกเถียงในเชิงทฤษฎีซึ่งจะได้กล่าวถึงโดยย่อ

ตามการวิเคราะห์ของมาร์กซ์นั้น การปฏิวัติอุตสาหกรรมซึ่งได้เกิดขึ้นในประเทศอังกฤษในปลายศตวรรษที่ 18 เป็นต้นกำเนิดของระบบทุนนิยม คุณลักษณะสำคัญของระบบนี้ คือการมีแรงงานอิสระซึ่งได้กลายสภาพเป็นสินค้าที่สามารถซื้อขายได้ และได้ทำให้เกิดสถานะที่ผู้ที่เป็นเจ้าของปัจจัยการผลิตอีกประเภทหนึ่งคือ ทุน สามารถกดขี่ผู้ที่เป็นเจ้าของแรงงาน แต่มาร์กซ์มองภาพของระบบทุนนิยมที่กระบวนการผลิตที่เกิดขึ้นภายในแต่ละรัฐ ทำให้มองไม่เห็นภาพของการเชื่อมโยงกันของระบบทุนนิยมซึ่งเป็นปรากฏการณ์ข้ามชาติ โดยมีได้คำนึงถึงเส้นกั้นพรมแดนของรัฐ

ตั้งแต่ทศวรรษที่ 1970 เป็นต้นมาได้เกิดการตระหนักว่าระบบทุนนิยมนั้น เป็นปรากฏการณ์ข้ามชาติจึงทำให้เกิดความพยายามที่จะต้องอธิบายกำเนิด และคุณลักษณะของระบบทุนนิยมเสียใหม่ และในความพยายามดังกล่าวก็มีความจำเป็นที่จะต้องปรับทฤษฎีของมาร์กซ์เพื่อให้สอดคล้องกับ ปรากฏการณ์ทางสังคม

นักวิชาการที่พยายามปรับทฤษฎีของมาร์กซ์ให้ระบบทุนนิยมมีลักษณะเป็นปรากฏการณ์ข้ามชาติ คือนักทฤษฎีระบบโลก ซึ่งในที่นี้จะกล่าวถึง 2 ท่านด้วยกัน คือ วอลเลอ์สไตน์² (Wallerstein) และโบรเดล³ (Braudel)

วอลเลอ์สไตน์ เสนอว่าระบบทุนนิยมโลกนั้นเกิดขึ้นในศตวรรษที่ 16 เมื่อยุโรป ออกไปแสวงหาประโยชน์ในบริเวณชายขอบ (periphery) และดึงบริเวณนี้เข้าเป็นส่วนหนึ่งของระบบเศรษฐกิจโลก ก่อให้เกิดระบบการผลิตที่ตั้งอยู่บนหลักการการแบ่งงานกันทำระหว่างประเทศ ในขณะที่เดียวกันโบรเดล (Braudel) นักวิชาการชาวฝรั่งเศส ได้หาทางออกในการอธิบายปรากฏการณ์ข้ามชาติของระบบทุนนิยมด้วยการให้ความสำคัญแก่ทุนนิยมพาณิชย์ (commercial capitalism) เทียบกับทุนนิยมอุตสาหกรรม (industrial capitalism)

ในทัศนะของโบรเดล การค้าระยะไกลคือระบบทุนนิยมที่มีมาช้านาน และเป็นจักรกลสำคัญที่ทำให้เกิดอารยธรรมในบริเวณต่าง ๆ บนพื้นผิวโลกในประวัติศาสตร์ อย่างไรก็ตามระบบทุนนิยมที่ก่อตัวที่ยุโรปเป็นระบบที่มีความสำคัญมากที่สุด และมีบทบาทสำคัญในการเชื่อมโยงบริเวณต่าง ๆ ให้เข้ามาอยู่ภายในระบบเดียวกัน โดยมีบริเวณต่าง ๆ ในยุโรปผลักดันทำหน้าที่เป็นศูนย์กลาง โดยในศตวรรษที่ 19 ศูนย์กลางได้มาอยู่ที่ลอนดอน กล่าวอีกนัยหนึ่งโบรเดลเห็นพ้องกับวอลเลอ์สไตน์ว่าระบบทุนนิยมมิได้เกิดพร้อมกับการปฏิวัติอุตสาหกรรม แต่ทุนนิยมในทัศนะของโบรเดลนั้นได้เกิดมาเป็นเวลานานในรูปของทุนนิยมพาณิชย์ (commercial capitalism) ทั้งนี้ถ้าศึกษาประวัติศาสตร์มาจนกระทั่งไม่นานมานี้จะเห็นได้ว่าทุนนิยมพาณิชย์ดูเหมือนจะเป็นตัวกระตุ้นให้เกิดปฏิสัมพันธ์ในทางเศรษฐกิจที่ข้ามรัฐและไม่จำเป็นต้องสอดคล้องกับเส้นกั้นพรมแดนของรัฐ

จะเห็นได้ว่าสำหรับวอลเลอ์สไตน์นั้นเขามีได้เปลี่ยนแปลงหลักการสำคัญของมาร์กซ์ในแง่ที่มองว่าจักรกลที่ผลักดันให้เกิดระบบทุนนิยมคือการผลิต (production) มิใช่การแลกเปลี่ยนดังเช่นการมองของโบรเดล แต่เขามองว่าการผลิตที่เป็นจุดกำเนิดของระบบทุนนิยมโลกนั้นเกิดขึ้นเมื่อยุโรปเข้าไปทำการผลิตในทวีปอเมริกาในศตวรรษที่ 16 การมองดังกล่าวทำให้มีความจำเป็นที่จะต้องปรับการวิเคราะห์ประเด็นหนึ่งที่มีความสำคัญมาก นั่นคือ ในทัศนะของวอลเลอ์สไตน์ การผลิตที่เป็นตัวผลักดันให้เกิดระบบทุนนิยมโลกนั้นเป็นการผลิตที่บริเวณชายขอบ (คือทวีปอเมริกา) ซึ่งใช้แรงงานทาส ทัศนะดังกล่าวนำมาสู่การปรับเปลี่ยนทฤษฎีมาร์กซ์ที่บอกว่าแรงงานในระบบทุนนิยมนั้นจะต้องเป็นแรงงานอิสระ โดยที่วอลเลอ์สไตน์เสนอว่าแรงงานที่ใช้ในการผลิตในระบบทุนนิยมที่บริเวณชายขอบนั้นแตกต่างไปจากที่ศูนย์กลาง คือเป็นเรื่องของการใช้แรงงานทาสและแรงงานบังคับ และลักษณะการผลิตดังกล่าวมีผลในการทำให้เศรษฐกิจของบริเวณศูนย์กลางมั่งคั่ง

² Immanuel Wallerstein, *The Modern World System* (New York : Academic Press , 1974)

³ Fernand Braudel, *The Perspective of the World*, trans. S. Reynolds (London : Collins, 1984).

ทฤษฎีดังกล่าวให้ความเข้าใจแก่ระบบเศรษฐกิจโลกเป็นที่น่าพอใจในระดับหนึ่ง โดยชี้ให้เห็นถึงการแบ่งงานกันทำระหว่างประเทศ และการมองความสัมพันธ์ระหว่างบริเวณต่างๆ ในระบบเศรษฐกิจโลกว่าเป็นความสัมพันธ์เชิงอำนาจ นั่นคือ บริเวณที่เป็นศูนย์กลางในขณะนั้นสามารถสั่งการให้บริเวณอื่นที่อยู่ภายในระบบเศรษฐกิจโลกให้ทำตามเพื่อตอบสนองผลประโยชน์ของตน ทฤษฎีดังกล่าวมองว่าหัวใจของระบบทุนนิยมโลกคือ สถานภาพที่ไม่เท่าเทียมกันของบริเวณต่างๆ ภายในระบบ และการเข้าไปแสวงหาประโยชน์จากบริเวณที่ล้าหลังกว่า

อย่างไรก็ตามทฤษฎีระบบโลกซึ่งพยายามจะทำความเข้าใจต้นกำเนิดและวิวัฒนาการของระบบทุนนิยมซึ่งมีลักษณะข้ามชาติ มักจะถูกมองว่าเป็นส่วนเล็กๆ ของทฤษฎีความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ ซึ่งถูกครอบงำด้วยทฤษฎีสัจนิยม (realism) การครอบงำดังกล่าวทำให้วิชาความสัมพันธ์ระหว่างประเทศเป็นเรื่องของการศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างรัฐ ซึ่งเน้นที่ปัญหาความมั่นคง การแบ่งขั้วอำนาจ และการสร้างระบบพันธมิตร ฯลฯ เมื่อปรากฏการณ์โลกาภิวัตน์บังเกิดความชัดเจนขึ้น วิชาความสัมพันธ์ระหว่างประเทศกระแสหลักไม่สามารถอธิบายปรากฏการณ์ของการขยายตัวของระบบทุนนิยม และพลังของทุนนิยมที่มีต่อระบบระหว่างประเทศได้ การตระหนักถึงปัญหาดังกล่าวทำให้มีความพยายามพัฒนาทฤษฎีใหม่ คือ neoliberalism¹ ซึ่งให้ความสำคัญแก่ประเด็นทางเศรษฐกิจมากขึ้น มีผู้วิจารณ์ว่าในขณะที่ทฤษฎี realism ให้ความสำคัญแต่กับรัฐ ทฤษฎี neoliberalism ก็ให้ความสำคัญแต่กับประเด็นทางเศรษฐกิจ โดยมีได้ดูทางการเมือง คุณลักษณะที่สำคัญอีกประการหนึ่งของทฤษฎี neoliberalism คือการมองภาพความสัมพันธ์ระหว่างประเทศว่าเป็นเรื่องการพึ่งพาซึ่งกันและกัน และต่างฝ่ายต่างได้ประโยชน์จากความสัมพันธ์ดังกล่าว (interdependence) โดยเน้นประเด็นความสัมพันธ์ทางอำนาจ (power relationships) จึงมิได้อยู่ในการพิจารณา

ปัญหาอีกประการหนึ่งของทฤษฎีระบบโลก คือ นักทฤษฎีในกระแssystem โลกนี้ยังคงใช้เวลาส่วนใหญ่กับการศึกษาระบบทุนนิยมในวิวัฒนาการทางประวัติศาสตร์² ทำให้ทฤษฎีที่ได้รับอิทธิพลโดยมาร์กซ์ยังไม่สามารถอธิบายปรากฏการณ์โลกาภิวัตน์ในปัจจุบันได้ อย่างไรก็ตามเมื่อไม่นานมานี้ได้มีผลงานของนักวิชาการความสัมพันธ์ระหว่างประเทศซึ่งเสนอวิธีการศึกษาปรากฏการณ์ของระบบทุนนิยมในปัจจุบัน นักวิชาการผู้นั้นคือ จัสติน โรเซนเบิร์ก (Justin Rosenberg)³ เขาได้ลองเขียนหนังสือวิชาความสัมพันธ์ระหว่างประเทศตามแนวที่มาร์กซ์ตั้งใจจะเขียน แต่ยังไม่ได้เขียน โดยวิเคราะห์ว่าระบบทุนนิมนั้น

¹ David A. Baldwin, ed., *Neorealism and Neoliberalism: The Contemporary Debate* (New York: Columbia University Press, 1993); Charles W. Kegley Jr., ed., *Controversies in International Theory: Realism and Neo-Liberal Challenge* (New York: St. Martin Press, 1995)

² Immanuel Wallerstein, *The Modern World - System III: The Second Era of Great Expansion of the Capitalist World - Economy, 1730 - 1840s* (San Diego: Academic Press, 1989).

³ Justin Rosenberg, *The Empire of Civil Society* (London: Verso, 1994).

ปรากฏเป็นรูปร่างอย่างแท้จริงในศตวรรษที่ 19 เมื่อได้เกิดการปฏิวัติ อุตสาหกรรม นับเป็นขั้นสุดท้ายของการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นกับแรงงานในยุโรป หลังจากที่ได้หลุดออกจากระบบไพร่มาสู่ความเป็นแรงงานอิสระ และในที่สุดก็ได้ถูกผลักดันออกจากที่ดิน มาเป็นผู้ขายแรงงาน เงื่อนไขสำคัญที่ทำให้ระบบทุนนิยมเกิดขึ้นมาได้ คือมีแรงงานที่เป็นอิสระ กลายเป็นสินค้าที่สามารถซื้อขายได้ ทำให้แรงงานต้องตกอยู่ภายใต้กฎแห่งมูลค่า (rule of value) ภายในระบบนี้ ได้เกิดความสัมพันธ์ทางการผลิตระหว่างผู้ผลิตและผู้เป็นเจ้าของปัจจัยการผลิตขึ้นมาใหม่ นั่นคือ ผู้ผลิตไม่สามารถครอบครองเครื่องมือที่จะทำให้เขายังชีพอยู่ได้ และสิ่งที่ผูกเขาไว้กับกระบวนการคั่งส่วนเกินก็ไม่ใช่อำนาจทางการเมืองอีกต่อไป แต่เป็นความจำเป็นที่เขาต้องขายแรงงาน เพื่อที่จะดำรงชีพอยู่ได้ ความจำเป็นที่ทำให้เกิดการคั่งส่วนเกินที่มีลักษณะเฉพาะของระบบทุนนิยมคือข้อตกลงแลกเปลี่ยนที่เป็นสัญญาตามกฎหมายระหว่างผู้ที่มีความเท่าเทียมกันโดยหลักการ และเป็นอิสระทั้งสองฝ่าย แต่ฝ่ายเจ้าของแรงงานคือกรรมกรต้องยอมรับฐานะที่ต่ำกว่าในอาณาบริเวณ (realm) ที่เป็นการผลิตของนายทุนภายในระบบทุนนิยม ทำให้เอกชนในระบบนี้เป็นผู้ทำหน้าที่คั่งส่วนเกินซึ่งเดิมเคยเป็นบทบาทสำคัญของรัฐ นี่คือภาพของการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในยุโรป ซึ่งอยู่ที่บริเวณแกนกลางของระบบทุนนิยม ความสำคัญของการเปลี่ยนดังกล่าว อยู่ตรงจุดเริ่มต้นของการจัดสรรทรัพยากรในระดับโลก เพื่อตอบสนององวิธีการผลิตของระบบทุนนิยมอุตสาหกรรม⁷

ด้วยเหตุผลดังกล่าวโรเซินเบิร์กจึงเสนอว่าศตวรรษที่ 19 คือ จุดเริ่มต้นของโลกสมัยใหม่ (modernity) และในขณะเดียวกันก็เป็นจุดเริ่มต้นของกระบวนการโลกาภิวัตน์ด้วยเช่นกัน ถ้าเช่นนั้น เราจะมองภาพการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในยุโรปก่อนหน้านี้ อันได้แก่ การเกิดรัฐรวมศูนย์ หรือรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ การขยายตัวทางเศรษฐกิจทั้งในสาขาเกษตรกรรม พาณิชยกรรมและอุตสาหกรรม การเปลี่ยนแปลงทางสังคม การก่อตัวและความเข้มแข็งของชนชั้นกระฎุมพี ได้อย่างไร โรเซินเบิร์กอธิบายว่าการเปลี่ยนแปลงในช่วงก่อนหน้านี้เป็นยุคของการสะสมทุนแบบดั้งเดิม (primitive accumulation) ซึ่งถึงแม้จะมีความสำคัญ แต่ศตวรรษที่ 19 ก็เป็นจุดหักเหที่สำคัญที่สุด และนี่คือการวิเคราะห์ระบบทุนนิยมโลกตรงตามแนวของมาร์กซ์มากที่สุด

โรเซินเบิร์กได้ชี้ว่าการเปลี่ยนแปลงนี้ส่งผลกระทบต่อบริเวณต่างๆ บนพื้นผิวโลกอย่างมหาศาล ตัวอย่างที่เห็นได้ชัด 2 ตัวอย่าง คือ กระบวนการโยกย้ายถิ่นฐานของมนุษย์ และการสร้างรัฐสมัยใหม่ หรือรัฐรวมศูนย์ในบริเวณต่างๆ ทั่วโลกตามรูปแบบรัฐของยุโรป โดยเฉพาะอย่างยิ่งบริเวณที่ตกเป็นอาณานิคม⁸

โรเซินเบิร์กเสนอว่า เรายังมิได้มีการศึกษาผลกระทบของกระบวนการโลกาภิวัตน์ตั้งแต่ศตวรรษที่ 19 อย่างเป็นทางการ agenda ของวิชาความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ ควรจะเป็นการศึกษา

⁷ Ibid., 123 - 158.

⁸ Ibid., 162 - 172.

กระบวนการดังกล่าวในเชิงประจักษ์⁹ งานวิจัยชุดยุโรปกับรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นับว่าเป็นก้าวสำคัญก้าวหนึ่งที่จะศึกษาถึงกระบวนการการปฏิสัมพันธ์ ระหว่างรัฐและสังคมไทย และโลกาภิวัตน์ บทนำนี้จะแสดงให้เห็นว่า เราอาจจะใช้มโนทัศน์โลกาภิวัตน์มาสร้างภาพทางประวัติศาสตร์ที่ อาจจะแตกต่างไปจากการรับรู้อย่างเดิม ได้อย่างไร

หากเรามองโลกาภิวัตน์ว่าเป็นกระแสการเปลี่ยนแปลงที่มีต้นกำเนิดที่ยุโรป และได้พัดผ่าน ภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ตั้งแต่ต้นศตวรรษที่ 19 เป็นต้นมา และโลกาภิวัตน์นี้จะทำให้เกิดการแบ่ง งานกันภายในบรรดาประเทศในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้แล้ว เราไม่สามารถที่จะจำกัดกรอบการศึกษา กระบวนการโลกาภิวัตน์แต่เฉพาะปฏิสัมพันธ์ระหว่างยุโรปกับสยามได้ แต่จำเป็นที่จะต้องมองภาพรวมทั้ง ที่เกิดขึ้นในระดับภูมิภาคทั้งหมด เพื่อที่เราจะสามารถเข้าใจถึงกระบวนการการเปลี่ยนแปลงที่มีความสำคัญ อย่างยิ่งต่อสยามได้

กระแสแห่งการเปลี่ยนแปลงนี้มีความต้องการให้เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ทำหน้าที่ผลิตสิน ค้าขั้นปฐมเพื่อตอบสนองความต้องการของยุโรปและของอาณานิคมเอง ความต้องการเหล่านี้เป็นของใหม่ และมีความหลากหลายเพิ่มขึ้นจากในอดีต บริเวณใดที่มีสินค้าหรือมีศักยภาพที่จะผลิตสินค้าซึ่งเป็นที่ ต้องการของยุโรป แต่มีผู้นำที่ปฏิเสธไม่ตอบสนองความต้องการบริเวณนั้นก็ถูกใช้กำลังบังคับให้ต้องตก เป็นอาณานิคม กรณีที่เห็นได้ชัดเจนคือ พม่า แทนที่ผู้นำพม่าจะตอบสนองข้อเรียกร้องของอังกฤษให้เป็นผู้ ผลิตสินค้าขั้นปฐม กลับพยายามที่จะต้านทานกระแสโลกาภิวัตน์ด้วยการพัฒนาอุตสาหกรรมของตนเอง เพื่อสร้างความเข้มแข็งทางเศรษฐกิจ ผลที่ตามมาคือการสูญเสียเอกราช หนึ่ง อาจมีผู้แย้งว่าเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ได้ตกเป็นอาณานิคมมาแล้วตั้งแต่ศตวรรษที่ 16 แต่ถ้าหากเรามองว่ากระบวนการโลกาภิวัตน์ ซึ่งสร้างความต้องการอันใหม่ได้เกิดขึ้นในศตวรรษที่ 19 แล้ว เราก็จะต้องมองการเป็นอาณานิคมในช่วง ก่อนและหลังศตวรรษที่ 19 ว่ามีความแตกต่างที่ชัดเจน และไม่อาจจะมองว่าเป็นกระบวนการที่ต่อเนื่องได้

ในขณะที่การตกเป็นอาณานิคมในยุคก่อนศตวรรษที่ 19 เป็นไปเพื่อตอบสนองความ ต้องการของทุนนิยมพาณิชย์ การตกเป็นอาณานิคมในยุคศตวรรษที่ 19 นั้นถูกผลักดันโดยทุนนิยมอุตสาหกรรมเป็นสำคัญ นั่นคือ ถึงแม้ว่าความต้องการสินค้าเพื่อการบริโภคของสังคมยุโรป เช่น น้ำตาล ยังคงมีอยู่ ต่อไป แต่การขยายตัวของเศรษฐกิจของยุโรปได้ทำให้เกิดกำลังซื้อที่เพิ่มขึ้นอย่างมหาศาล ทำให้เกิดความ ต้องการสินค้าประเภทอุปโภคบริโภคมีเพิ่มขึ้นมากกว่าก่อนศตวรรษที่ 19 แต่สิ่งที่เปลี่ยนแปลงไปอย่างชัดเจนคือ ทุนนิยมอุตสาหกรรมได้ก่อให้เกิดความต้องการในวัตถุดิบเพื่อใช้ในอุตสาหกรรมขึ้น สินค้าตัว สำคัญของภูมิภาคนี้ได้แก่ ยางพารา และดีบุก เป็นต้น การผลิตสินค้าดังกล่าวต้องทำเป็นธุรกิจขนาดใหญ่ อาจจะใช้ทุนตะวันตกหรือทุนจีน มีการโยกย้ายแรงงานมารวมอยู่ในที่เดียวกันเป็นจำนวนมาก ด้วยเหตุนี้เรา

⁹ Ibid., 172 - 173.

จึงได้เห็นการอพยพโยกย้ายถิ่นฐานเกิดขึ้นอย่างขนานใหญ่ในช่วงศตวรรษที่ 19 เช่นการโยกย้ายแรงงาน ชาวจีนและอินเดีย เข้ามาทำการผลิตในไร่ยางพารา และเหมืองแร่ในมลายา¹⁰ เป็นต้น

การเกิดรูปแบบการผลิตแบบใหม่นี้ทำให้แรงงานที่โยกย้ายถิ่นฐานจำนวนมากหลุดออกมาจากระบบเศรษฐกิจยังชีพ เกิดตลาดสินค้าและบริการขึ้น สินค้าที่มีความสำคัญมากที่สุดคือ ข้าว ซึ่งเป็นอาหารหลักของประชากรในภูมิภาคนี้ ความต้องการข้าวอันเกิดจากรูปแบบการผลิตแบบใหม่และการอพยพแรงงานทำให้ลอนดอนเรียกร้องให้สยามซึ่งมีภูมิประเทศเหมาะสมกับการผลิตข้าวยกเลิกนโยบายห้ามส่งออกข้าว ซึ่งในทัศนะของผู้นำสยามเป็นสินค้ายุทธปัจจัยที่จำเป็นต่อการทำสงคราม นอกจากนี้ อังกฤษยังต้องการให้สยามอนุญาตให้นำเข้าฝิ่น และลดอัตราภาษีศุลกากร¹¹ ตลอดจนการผูกขาดโดยเจ้าภาษีนายอากร ซึ่งปรากฏอยู่ในข้อเรียกร้องของเซอร์ เจมส์ บรुक เมื่อเดินทางมาเจรจาสนธิสัญญาการค้าระหว่างสยาม และอังกฤษในช่วงปลายรัชกาลที่สาม

จะเห็นได้เห็นว่า การห้ามการส่งออกและนำเข้าสินค้า ตลอดจนการเลือกปฏิบัติในการเก็บภาษีศุลกากรนั้น ขัดต่อหลักการของลัทธิเสรีนิยม (liberalism) ที่อังกฤษใช้เป็นหลักการในการดำเนินความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจและการค้าในขณะนั้น ที่จริงแล้วอังกฤษเองก็เพิ่งจะหันมาใช้ลัทธิเสรีนิยมในช่วง 2-3 ทศวรรษ ก่อนหน้าคณະทูตของเซอร์ เจม บรुक จะเดินทางมาเยือนสยามเท่านั้น ก่อนหน้านี้อังกฤษดำเนินนโยบายเศรษฐกิจตามลัทธิพาณิชย์นิยม โดยที่รัฐมีบทบาทสำคัญในการดำเนินกิจกรรมทางธุรกิจที่มีลักษณะผูกขาด อันจะเห็นได้จากบทบาทของ East India Company ในการผูกขาดสินค้าตัวสำคัญ ๆ ที่ให้ผลตอบแทนสูง แต่การปฏิวัติอุตสาหกรรม ได้ทำให้เกิดมีกลุ่มผลประโยชน์ใหม่ที่จะได้ประโยชน์จากการที่อังกฤษใช้นโยบายการค้าเสรี จึงได้เกิดการผลักดันให้รัฐบาลเปลี่ยนนโยบายเป็นผลสำเร็จในช่วงต้นศตวรรษที่ 19¹² ดังนั้นเสรีนิยมของอังกฤษจึงเป็นอุดมการณ์ที่ถูกใช้เป็นเครื่องมือเรียกร้องให้เศรษฐกิจของประเทศอื่นๆ ตอบสนองผลประโยชน์ของอังกฤษ ซึ่งอย่างไรก็ดีในช่วงปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว กลุ่มผู้นำสยามที่มีผลประโยชน์ในการค้าสำเภากับจีน และในระบบภาษีอากรได้คัดค้านอย่างเต็มที่ ทำให้การเจรจาไม่ประสบความสำเร็จ

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชย์ เราได้เห็นบทบาทของกลุ่มผู้นำใหม่เพิ่มมากขึ้น ซึ่งหมายความว่าผู้นำสยามที่อยู่ในอำนาจได้พร้อมที่จะเชื่อมระบบเศรษฐกิจของสยามให้เข้ากับระบบเศรษฐกิจโลกแล้ว การตัดสินใจของผู้นำสยามในการอนุญาตให้ข้าวเป็นสินค้าส่งออก และการยอมทำสนธิสัญญาบาวริง เป็นการเชื่อมสยามเข้ากับระบบโลกาภิวัตน์โดยตรง ในการเชื่อมต่อนี้ สยามได้รับการกำหนดบทบาทให้เป็นผู้ผลิตสินค้าขั้นปฐมที่สยามมีความชำนาญเป็นพิเศษคือข้าว และในกระบวนการดังกล่าวสยามพบว่าไม่สามารถจะรักษฐานะของผู้ผลิตน้ำตาลให้แก่ตลาดโลกได้ โดยได้สูญเสีย

¹⁰ Ian Brown, *Economic Change in South – East Asia, c. 1830 – 1980* (Kuala Lumpur : Oxford University Press, 1997), 15 – 45.

¹¹ ขณะนั้นสยามเก็บภาษีศุลกากรจากพ่อค้าชาวตะวันตกในอัตราที่สูงกว่าพ่อค้าท้องถิ่นและชาวจีน.

¹² P.J. Cain and A.G. Hopkins, *British Imperialism: Innovation and Expansion 1688 – 1914* (London and New York: Longman, 1993).

เสียความได้เปรียบโดยเปรียบเทียบให้แก่บริเวณที่มีระบบการผลิตแบบบังคับ เช่น อาณานิคมของดัตช์ใน หมู่เกาะอินเดียนตะวันออกได้ นับที่สำคัญคือสนธิสัญญาบาวริงได้ทำให้สยามลดบทบาทจากการเป็นผู้ผลิต สินค้าถึงอุตสาหกรรมมาเป็นผู้ผลิตสินค้าขั้นปฐม ถ้ามองตามการวิเคราะห์ตามทฤษฎีระบบโลกจะเห็นได้ว่า สนธิสัญญาบาวริงได้ผลักดันให้สยามกลายเป็นรัฐชายขอบโดยสมบูรณ์แบบ

นอกจากนี้สนธิสัญญาบาวริงยังมีบทบาทสำคัญ ในการเชื่อมบางบริเวณที่มีสินค้าที่เป็นที่ ต้องการของตลาดโลก ได้แก่ ภาคกลาง และภาคใต้ ให้ขึ้นอยู่กับระบบเศรษฐกิจโลก จนกลายเป็นบริเวณที่มีพลวัตในทางเศรษฐกิจ ในขณะที่ภาคอีสานซึ่งเคยกักักในสมัยที่เป็นศูนย์กลางสินค้าของป่าจากลาวและ เขมรเพื่อส่งออกไปยังประเทศจีน ถูกตัดออกจากชีวิตเศรษฐกิจเงินตรา เนื่องจากมีสินค้าใดที่เป็นที่ ต้องการของตลาดโลก¹¹ อีสานจะต้องรอให้มีการตัดถนนยุทธศาสตร์ในช่วงที่สหรัฐอเมริกามีบทบาทใน การปราบปรามลัทธิคอมมิวนิสต์ในภูมิภาคนี้ จึงจะได้ฟื้นตัวและกลายเป็นผู้ผลิตสินค้าเกษตรให้แก่ตลาด โลกอีกครั้งหนึ่ง

ความต้องการข้าวจำนวนมาก ได้มีผลในการทำให้เกิดบริเวณที่มีการปลูกข้าวอย่าง ขนานใหญ่ ไม่แต่เฉพาะในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา แต่ยังสามารถให้เกิดการผลิตข้าว เพื่อการส่งออกอีกใน สองบริเวณด้วยกัน คือ ที่ราบลุ่มแม่น้ำอิรวดี และแม่น้ำแม่โขง จะเห็นได้ว่าไม่ว่าจะเป็นดินแดนที่ตกอยู่ใน อาณัติของเจ้าอาณานิคมหรือไม่ แต่สิ่งที่เกิดขึ้นก็คือบริเวณเหล่านี้ถูกระแสโลกาภิวัตน์ทำให้ต้องทำหน้าที่ ตอบสนองระบบเศรษฐกิจโลกที่ไม่แตกต่างกัน ในกรณีของสยาม การเซ็นสนธิสัญญาบาวริงเป็นการเชื่อม เศรษฐกิจของสยามให้เข้ากับระบบเศรษฐกิจโลกโดยมีต้องตกเป็นอาณานิคม แต่สำหรับประเทศอื่นๆ ใน ภูมิภาคที่มีขอบรับข้อเรียกร้องของกระแสโลกาภิวัตน์ หรือชัดเจนข้อเรียกร้องของลัทธิจักรวรรดินิยมก็ได้ตก เป็นอาณานิคมของตะวันตกในที่สุด

กระบวนการเชื่อมบริเวณที่เป็นชายขอบของระบบเศรษฐกิจโลกเข้ากับศูนย์กลางส่วน โดย ส่วนใหญ่เป็นเรื่องของการใช้กำลังบังคับ ซึ่งนำมาสู่ประเด็นที่สำคัญมากอีกประเด็นหนึ่งในการศึกษาความ สัมพันธ์ระหว่าง เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในช่วงของศตวรรษที่ 19 กับยุโรป นั่นคือมักจะมองว่ายุโรปซึ่งมี แสขนยานุภาพทางการทหาร ได้ใช้กำลังบังคับรัฐบาลพื้นเมืองให้ปฏิบัติตาม แต่สิ่งที่จะต้องเข้าใจคือ ใน ศตวรรษที่ 19 ก่อนปี ค.ศ. 1870 นั้น อังกฤษซึ่งมีบทบาทสำคัญอยู่เบื้องหลังกระบวนการโลกาภิวัตน์นั้นมี วัตถุประสงค์สำคัญที่จะผลักดันให้ภูมิภาคนี้ตอบสนองความต้องการใหม่ทางเศรษฐกิจเป็นสำคัญ หากไม่ สามารถบรรลุวัตถุประสงค์นี้แล้ว จึงจะพิจารณาการใช้กำลังเป็นเครื่องมือในการบังคับให้ได้มาซึ่งสินค้าที่ ตนต้องการ ในกรณีของสยามการที่มีผู้นำกลุ่มหนึ่งมองเห็นประโยชน์ที่จะได้จากการเข้าเชื่อมกับกระบวนการ โลกาภิวัตน์ ทำให้ยุโรปในช่วงระยะเวลาดังกล่าวไม่ได้เป็นภัยคุกคามดังเช่น ที่ปรากฏอยู่ในตำรา

¹¹ Constance Wilson, "The Northeast and the Middle Mekong Valley in the Thai Economy : 1830-1870," in *Proceeding of the International Conference on Thai Studies*, vol. 3 (Canberra : Australian Unional University, 1987), 169-177.

ประวัติศาสตร์โดยทั่ว ๆ ไป¹⁴ แต่ทั้งนี้ก็ได้ปฏิเสธว่าหากสยามตั้งคั้นไม่ทำตามข้อเสนอของอังกฤษยุโรป จะไม่เป็นภัยคุกคาม เพียงแต่ว่าในกรณีของสยาม ผู้นำที่มีส่วนสำคัญในการกำหนดนโยบายต่ออังกฤษมองเห็นการทำสนธิสัญญาดังกล่าวเป็นโอกาสมากกว่าที่จะเป็นภัยคุกคาม

ความเข้าใจดังกล่าวนำมาสู่การมองภาพประวัติศาสตร์ในมิติที่แตกต่างไปจากที่รับรู้กันโดยทั่วไป นั่นคือแทนที่จะมองการปฏิรูปของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าถูกผลักดันโดยการคุกคามของอาณานิคมไปเสียทั้งหมด จึงได้มีการนำเสนอในการประชุมทางวิชาการครั้งนี้ว่าความพยายามในการปฏิรูปในต้นรัชกาลนั้นเกิดจากความต้องการที่จะเปลี่ยน โครงสร้างทางเศรษฐกิจสังคมเพื่อให้สามารถตอบสนองความต้องการของตลาดโลกได้ดีขึ้น

ความคิดที่จะมีการเปลี่ยนแปลงได้เริ่มต้นขึ้นบ้างแล้วในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในรัชกาลนี้ได้มีความคิดที่จะเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางเศรษฐกิจ และสังคมที่สำคัญสองประการเพื่อให้สอดคล้องกับกระแสโลกาภิวัตน์ นั่นคือ การเริ่มยอมรับกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคล และการปลดปล่อยแรงงานให้เป็นอิสระ

กรรมสิทธิ์ส่วนบุคคลเป็นองค์ประกอบสำคัญของระบบทุนนิยมและเป็นมโนทัศน์ในสังคมไทยในยุคหลังสนธิสัญญาบาวริง ภายใต้ระบบศักดินาที่ดินทั้งหมดเป็นของพระมหากษัตริย์ ในระบบเดิมข้ออ้างดังกล่าวไม่เป็นปัญหาเนื่องจากที่ดินมีอยู่เป็นจำนวนมากในขณะที่แรงงานมีจำกัด ในทางปฏิบัติรัฐยอมรับกรรมสิทธิ์ในแง่ของการใช้ที่ดินให้เป็นประโยชน์ สนธิสัญญาบาวริงซึ่งทำให้เกิดการขยายการผลิตมีผลทำให้ที่ดินกลายมาเป็นทรัพย์สินที่มีความสำคัญ และสามารถซื้อขายกันได้ทั่วไป รวมทั้งในพระราชสำนัก เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงซื้อที่ดินพระราชทานแก่เจ้าจอม และพระราชโอรสพระราชธิดา และได้ทรงชี้แจงที่มาของเงินที่ใช้ในการซื้อที่ดินเหล่านั้นว่ามาจากทรัพย์สินส่วนพระองค์ มิได้มาจากรายได้แผ่นดิน การกระทำดังกล่าวเท่ากับเป็นการวางรากฐานสำคัญของการแยกพระมหากษัตริย์ในฐานะที่เป็นปัจเจกบุคคลออกจากรัฐ (แผ่นดิน) และในขณะเดียวกันก็เป็นจุดเริ่มต้นของการยอมรับกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคล ซึ่งเป็นเงื่อนไขที่สำคัญมากในระบบทุนนิยม การเปลี่ยนแปลงที่มีความสำคัญอย่างมากระยะนี้ได้เกิดขึ้นอย่างเงียบๆ แต่เป็นการปรับตัวรับกับกระแสโลกาภิวัตน์ที่มีความสำคัญยิ่ง

¹⁴ บางทีสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยานุภาพอาจจะมีส่วนสำคัญในการเชิดชูพระเกียรติของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการดำเนินนโยบายเปิดรับชาติตะวันตก ซึ่งทำให้สยามรักษาเอกราชไว้ได้แต่ข้อสังเกตคือ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ ทรงเล่าว่าพระองค์ท่านมิได้มองเห็นถึงบทบาทของพระราชบิดามาก่อน จนกระทั่งราชทูตชาติตะวันตกผู้หนึ่งตั้งข้อสังเกตว่า “ตามเรื่องที่ผมรับมาทำหนังสือสัญญาในรัชกาลที่ 4 นั้น เมืองไทยใกล้จะเป็นอันคราหมากทีเดียว ถ้าหากไม่ได้อาศัยพระสติปัญญาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแก้ไขประเทศสยามก็อาจจะไม่เป็นอิสระสืบมาได้” คำอธิบายนี้บอกเราว่าบทบาทของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการรักษาเอกราชชาติไทยนั้นมิได้อยู่ในประวัติศาสตร์บอกเล่าในราชสำนัก แต่เป็นการรับรู้จากข้อสังเกตของ “คนนอก” ที่มองจากบริบทของภูมิภาคที่ประเทศอื่น ๆ ต้องตกเป็นอาณานิคม ดู สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยานุภาพ, *ความทรงจำ* (พระนคร : หอสมุดกลาง, 2513), 45-46.

และเป็นการปูพื้นฐานของระบบเศรษฐกิจไทยเพื่อจะรับกับกระแสโลกาภิวัตน์ในช่วงต่อๆ มา¹⁵ การปลดปล่อยแรงงานให้เป็นอิสระ เป็นเงื่อนไขที่สำคัญอีกประการหนึ่งของระบบทุนนิยม ความคิดในเรื่องนี้เกิดจากแรงผลักดันของปัญหาการคุมกำลังคนในสยาม และความต้องการของระบบทุนนิยม การเสียดกรุงอยุธยาในปลายศตวรรษที่ 18 ได้ทำลายระบบการคุมกำลังคนของรัฐโดยสิ้นเชิง เมื่อถึงยุคกรุงเทพฯ เจ้าขุนมูลนายที่รวบรวมไพร่มาอยู่ภายใต้อาณัติพบว่าไม่มีความจำเป็นที่จะต้องรายงานแก่รัฐ แต่ใช้วิธีช่อกสมผู้คนให้อยู่ในอาณัติของตนเอง ทำให้รัฐในยุครัตนโกสินทร์ไม่สามารถจัดระบบไพร่ให้อยู่ภายใต้การควบคุมได้เลย¹⁶

ในช่วงต้นศตวรรษที่ 19 ชนชั้นผู้นำพบว่า การควบคุมกำลังคนอาจเป็นที่มาของรายได้ที่เป็นเงินตราได้ แรงงานอพยพชาวจีนทำให้เกิดการผลิตข้าวเพื่อการตลาด ซึ่งหมายความว่า การควบคุมกำลังคนที่นำมาใช้ในการผลิตข้าวสามารถเป็นที่มาของรายได้ที่เป็นเงินตราได้ พร้อมกันนี้รัฐซึ่งมีรายได้ที่เป็นเงินตรามากขึ้นก็ได้หันมาใช้แรงงานรับจ้างชาวจีนซึ่งมีผลในการขยายตัวของเศรษฐกิจเงินตราด้วย

ในขณะที่เศรษฐกิจเงินตราขยายตัวนี้ ก็ได้เกิดปรากฏการณ์อีกอันหนึ่งควบคู่ไปด้วยกัน นั่นคือการขยายตัวเป็นทาสเพิ่มมากขึ้น เหตุผลประการหนึ่งเกิดจากความพยายามหนีออกจากพันธะที่มีต่อรัฐซึ่งเข้มงวดกับไพร่พลที่อยู่ในทะเบียนมากขึ้น แต่ที่สำคัญกว่าคือการขยายตัวของरणันอันเป็นที่มาสำคัญของรายได้รัฐ ซึ่งไม่เพียงแต่จะเป็นที่นิยมในหมู่แรงงานอพยพชาวจีน แต่ยังแพร่หลายในหมู่ชาวนาไทย จนเกิดเป็นหนี้เป็นสินต้องขายตัวลงเป็นทาสอีกด้วย

จะเห็นได้ว่าระบบควบคุมกำลังคนที่เป็นอยู่นอกจากจะไม่เป็นประโยชน์แก่รัฐแล้ว ยังไม่เอื้อต่อระบบการผลิตเพื่อการส่งออกอีกด้วย เมื่อเศรษฐกิจไทยปรับโครงสร้างมาเป็นเศรษฐกิจข้าวเพื่อการส่งออกนั้น นโยบายของรัฐคือการกระตุ้นให้ชาวนาไทยเป็นผู้ผลิตอิสระ ซึ่งจะกลายสภาพเป็นแหล่งทุนที่มาของรายได้รัฐ ภาสุกได้กล่าวไว้ว่าในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัฐได้มีนโยบายที่ชัดเจนว่าจะไม่ส่งเสริมระบบเจ้าที่ดินขนาดใหญ่ แต่จะส่งเสริมชาวนาไทยให้เป็นผู้ประกอบการรายย่อย มีที่ดินของตนเอง ภาสุกมิได้ให้คำอธิบายว่าเหตุใดรัฐไทยจึงมีนโยบายดังกล่าว อย่างไรก็ตามความคิดที่จะปลดไพร่และทาสให้เป็นอิสระมีมาตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว จึงอาจจะตั้งสมมุติฐานซึ่งน่าจะจะได้มีการค้นคว้าเพิ่มเติมต่อไปว่านโยบายส่งเสริมผู้ผลิตรายย่อย ได้ถูกกำหนดมาตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว

ดังนั้นภารกิจสำคัญของผู้นำไทยในยุคหลังสนธิสัญญาบาวริง คือความพยายามที่จะปลดพันธนาการของระบบไพร่และระบบทาสเพื่อให้กำลังคนเป็นผู้ผลิตอิสระ ซึ่งเป็นเงื่อนไขสำคัญของระบบ

¹⁵ ระบบราชการซึ่งจะเกิดขึ้นในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะได้ทำหน้าที่ในการออกเอกสารสิทธิ์เพื่อรับรองกรรมสิทธิ์ในที่ดินต่อไป การให้กรรมสิทธิ์ที่ดินเป็นกระบวนการอันยาวนานและยังคงเป็นปัญหาสำคัญของรัฐในปัจจุบัน

¹⁶ ความคิดที่จะปลดปล่อยทาสให้เป็นอิสระดู หอวชิรญาณ, จดหมายเหตุร.4 เลขที่342

ทุนนิยม การเปลี่ยนแปลงนี้ หมายความว่ารัฐจำเป็นต้องหาวิธีการตอบแทนชนชั้นผู้ปกครองใหม่ การขยายตัวของเศรษฐกิจเงินตราซึ่งเป็นผลของสนธิสัญญาบาวริง ทำให้รัฐมีโอกาสที่จะตอบแทนชนชั้นผู้ปกครองด้วยเงินเดือน นี่คือการกิจอันใหญ่หลวงของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังที่ได้กล่าวถึงไว้ในบทความ ชื่อ สนธิสัญญาบาวริง และการปฏิวัติของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในบทความดังกล่าวได้แสดงให้เห็นว่าการปลดปล่อยระบบคัมกำลังคนเป็นส่วนหนึ่งของการสร้างรัฐรวมศูนย์ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง คือกระบวนการเปลี่ยนแปลงจากรัฐศักดินามาสู่ความเป็นรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ เราอาจจะเข้าใจกระบวนการเปลี่ยนแปลงนี้ได้ดีขึ้นถ้าเรามองในบริบทของการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ซึ่งเราจะได้เห็นการสร้างรัฐรวมศูนย์ขึ้นโดยทั่วไป ความหมายของรัฐรวมศูนย์ก็คือรัฐที่มีความสามารถในการระดมทรัพยากรมาไว้ที่ศูนย์กลางได้ โดยต้องอาศัยกลไกของระบบราชการสมัยใหม่ อันประกอบไปด้วยข้าราชการที่มีการศึกษา และมีรายได้ที่เป็นเงินเดือน แทนที่จะเป็นการเข้ารับราชการตามชาติตระกูล และใช้ตำแหน่งในการหารายได้

ในเมื่อการระดมทรัพยากรเป็นหัวใจสำคัญของรัฐรวมศูนย์ เงื่อนไขสำคัญที่จะเกิดรัฐรวมศูนย์ได้ คือ การขยายตัวของเศรษฐกิจเงินตรา ในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ซึ่งเป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นในช่วงครึ่งหลังของศตวรรษที่ 19 และมีความสัมพันธ์กับโลกาภิวัตน์โดยตรง บทความเรื่องสนธิสัญญาบาวริง ได้แสดงให้เห็นว่า สำหรับสยามแล้วการมีปฏิสัมพันธ์กับกระบวนการโลกาภิวัตน์โดยทางอ้อมโดยผ่านประเทศจีนก็สามารถก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ ซึ่งมีผลต่อความสามารถของรัฐในการหารายได้จากทรัพยากรที่เพิ่มขึ้นโดยผ่านระบบเจ้าภาษีนายอากรได้ และยังมีปฏิสัมพันธ์โดยตรงขึ้นมาแล้ว ทำให้การขยายตัวของเศรษฐกิจมีเพิ่มมากขึ้น เกิดมีทรัพยากรจำนวนมาก และนี่คือพื้นฐานในการสร้างรัฐรวมศูนย์ไม่ว่าจะเป็นในสยาม หรือในประเทศเอเชียตะวันออกเฉียงใต้อื่นๆ ถ้าคุณลักษณะที่สำคัญแล้วรัฐรวมศูนย์ในที่ต่างๆ มิได้มีความแตกต่างกัน หากแต่ชื่อที่เรียกแตกต่างกันออกไป ซึ่งชื่อเหล่านั้นบอกเราถึงสถานที่ตั้งของอำนาจสูงสุดในการปกครอง ในกรณีของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ของสยามเราเรียกว่ารัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ (absolutist state) เนื่องจากอำนาจสูงสุดอยู่ที่องค์พระมหากษัตริย์ ในขณะที่บริเวณอื่นๆ เราเรียกว่า รัฐอาณานิคม (colonial state) เนื่องจากอำนาจสูงสุดอยู่ที่เจ้าอาณานิคม

อย่างไรก็ตาม กระบวนการสร้างรัฐของสยามนั้นมีขั้นตอนแตกต่างไปจากรัฐอื่นในภูมิภาคนี้ ด้วยเหตุผลสำคัญประการหนึ่งคือ หลังจากที่สยามเข้าไปเชื่อมต่อกับโลกาภิวัตน์ ผู้ที่ได้ประโยชน์สูงสุดคือ ขุนนางผู้ใหญ่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งขุนนางตระกูลขุนนาง มิใช่พระมหากษัตริย์ ทำให้อำนาจขุนนางอยู่เหนือสถาบันพระมหากษัตริย์ และนี่คือแรงผลักดันส่วนหนึ่งที่มีผลต่อความพยายามของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการจำกัดอำนาจขุนนางและในการสร้างรัฐรวมศูนย์ การกิจของพระองค์จึงมิได้จำกัดอยู่แต่เฉพาะการเปลี่ยนแปลงการตอบแทนชนชั้นขุนนางเท่านั้น แต่ยังหมายถึงการดึงเอาการควบคุมทรัพยากรมาไว้ที่สถาบันกษัตริย์ด้วย ซึ่งภารกิจทั้งสองประการนี้เป็นเงื่อนไขทำให้เกิดรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์

คำว่ารัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์เป็นมโนทัศน์ในทางสังคมศาสตร์ และถ้าตีความหมายตามตัวอักษรแล้วอาจจะก่อให้เกิดความเข้าใจผิดว่าหมายถึงการที่พระมหากษัตริย์มีพระราชอำนาจเด็ดขาด ที่จริงแล้วรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์เป็นเพียงจุดเริ่มต้นของกระบวนการสร้างรัฐรวมศูนย์¹⁷ ต้นแบบของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์คือฝรั่งเศสในศตวรรษที่ 16 และในช่วงเวลาเดียวกันนี้อังกฤษก็ได้เกิดการก่อตัวของรัฐรวมศูนย์ภายใต้ราชวงศ์ทิวคอร์เช่นกัน เงื่อนไขสำคัญของพัฒนาการรัฐในยุโรปคือการขยายตัวของเศรษฐกิจ ในสมัยนี้ยุโรปได้ขยายขอบเขตทางเศรษฐกิจไปยังทวีปอเมริกาและเอเชีย¹⁸ ซึ่งวอลเลอ์สไตน์มองว่าเวลาดังกล่าวคือต้นกำเนิดของระบบทุนนิยมโลกดังที่ได้กล่าวไว้แล้ว การขยายตัวของเศรษฐกิจของยุโรปทำให้เกิดมีทรัพยากรใหม่ ๆ ขึ้นเป็นจำนวนมาก สถาบันพระมหากษัตริย์ซึ่งได้พัฒนามาภายใต้การพึ่งพิงของเศรษฐกิจเงินตรามาตั้งแต่ศตวรรษที่ 11 มีความพร้อมกว่ากลุ่มอำนาจอื่น (ได้แก่ขุนนาง และศาสนจักร) และได้ใช้เงื่อนไขทางเศรษฐกิจในการสร้างรัฐรวมศูนย์ขึ้น

ในที่นี้จึงเสนอว่าเราจะต้องเข้าใจความหมายของคำว่ารัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในฐานะที่เป็นขั้นตอนของพัฒนาการรัฐจากรัฐฟิวคัล หรือรัฐศักดินา มาสู่ระบบที่อำนาจได้มาอยู่ที่สถาบันพระมหากษัตริย์ ความหมายของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่เกิดขึ้นในยุโรป คือจุดเริ่มต้นของกระบวนการที่สถาบันกษัตริย์อยู่ในฐานะที่เหนือกว่าสถาบันอื่น ไม่ว่าจะเป็นขุนนางตระกูลสำคัญ หรือศาสนจักร ซึ่งต่างจากยุคฟิวคัลที่สถาบันกษัตริย์ขาดอำนาจ ขุนนางหรือศาสนจักรสามารถท้าทายอำนาจของพระมหากษัตริย์ได้ การสร้างรัฐในยุโรปเป็นกระบวนการที่ใช้เวลานาน และในกระบวนการดังกล่าวสถาบันพระมหากษัตริย์ก็ต้องเผชิญกับการท้าทายพระราชอำนาจดังเช่นในกรณีสงครามกลางเมืองในฝรั่งเศสในช่วงกลางศตวรรษที่ 17 และเมื่อพระเจ้าหลุยส์ที่ 14 สามารถประกาศว่าพระองค์คือรัฐนั้น ก็เป็นความสำเร็จที่ขึ้นอยู่กับพระบรมราโชบายที่ชาญฉลาดของพระองค์¹⁹ ซึ่งพระมหากษัตริย์องค์ต่อมามีอาจจะดำเนินตามได้ อังกฤษเองมิได้พัฒนารัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์เช่นในฝรั่งเศส เนื่องจากรัฐสภาได้มีบทบาทสำคัญเพิ่มขึ้นทุกทีและสามารถจำกัดอำนาจของสถาบันกษัตริย์ได้ในศตวรรษที่ 17

ดังนั้นรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์จึงเป็นจุดเริ่มต้นของการสร้างรัฐรวมศูนย์ ซึ่งในที่สุดแล้วจะพัฒนามาเป็นรัฐชาติในปัจจุบัน จึงเป็นการยากที่จะมองว่ารัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์นั้นพระมหากษัตริย์ทรงได้ซึ่งอำนาจอย่างเด็ดขาด ทั้งนี้เพราะว่าในกระบวนการดังกล่าวพระมหากษัตริย์ต้องเผชิญทั้ง

¹⁷ จะเห็นได้ว่ากระบวนการสร้างรัฐรวมศูนย์ในฝรั่งเศส ซึ่งเริ่มต้นในศตวรรษที่ 16 ยังคงได้ดำเนินต่อไปหลังจากการปฏิวัติฝรั่งเศส โดยนโปเลียน โบนาปาร์ต

¹⁸ ผู้เขียนเห็นด้วยกับการวิเคราะห์ของวอลเลอ์สไตน์ว่า การก่อตั้งของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในยุโรปเกิดจากการขยายตัวของเศรษฐกิจ ซึ่งวอลเลอ์สไตน์เรียกว่า ระบบทุนนิยมโลก (capitalist world-system) และไม่ได้เกิดจากวิกฤตการณ์ในยุโรปดังคำอธิบายของเพอร์รี่ แอนเดอร์สัน; Perry Anderson, *Lineages of the Absolutist state* (London : Verso, 1979).

¹⁹ พระองค์ได้ทรงสร้างพระราชวังแวร์ซายส์ที่ใหญโต สำหรับเป็นที่พำนักของขุนนางคนสำคัญ เพื่อจำกัดอำนาจของคนเหล่านั้นในท้องถิ่น และใช้ข้าราชการ (intendants) ออกไปทำหน้าที่ปกครองแทน ดู Gianfranco Poggi, *The Development of the Modern State* (Stanford : Stanford University Press, 1978), 67-71.

กับพลังอนุรักษ์นิยมซึ่งต้องการรักษาโครงสร้างอำนาจเดิมไว้ และการท้าทายพลังจากสังคมใหม่ซึ่งเกิดขึ้นจากการเปลี่ยนโครงสร้างทางเศรษฐกิจและสังคม ซึ่งพระมหากษัตริย์ทรงเลือกมาเป็นพันธมิตร ในกรณีของฝรั่งเศสได้แก่ ขุนนางใหม่ที่ซื้อตำแหน่งเข้ามา (nobless de robe) หรือในกรณีของอังกฤษได้แก่ชนชั้นผู้ดีเจ้าของที่ดิน (gentry) ที่เข้ามามีบทบาทสำคัญในรัฐสภา

ดังนั้นเราจึงไม่อาจให้ความหมายของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ว่าเป็นรัฐที่พระมหากษัตริย์ทรงมีพระราชอำนาจเด็ดขาดได้ แต่จะต้องมองในแง่ของอำนาจอธิปไตย รัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ คือรัฐที่อำนาจอธิปไตยเริ่มมาอยู่กับองค์พระมหากษัตริย์ ซึ่งสามารถยุติพลังเหวี่ยงออกจากศูนย์กลาง (centrifugal force) ได้ ในระบบพิวัตลการขาดเศรษฐกิจเงินตราทำให้พระมหากษัตริย์ต้องนำเอาทรัพยากรที่มีค่าในสังคมไม่ว่าจะเป็นที่ดิน หรือแรงงานมาให้ชนชั้นผู้ปกครองมาดูแลแทนรัฐ และเพื่อเป็นรากฐานในการดำรงชีพและดำรงฐานะของชนชั้นผู้ปกครองด้วย ในระบบดังกล่าวรัฐจะอนุญาตให้อำนาจท้องถิ่นและขุนนางตั้งทรัพยากรจำนวนหนึ่งได้เพื่อการเลี้ยงดูตัวเองและเพื่อการดำรงชีพดำรงตำแหน่ง ปัญหาก็คือ ส่วนกลางไม่สามารถคุมได้เลยว่าจะไม่มีการเบียดบังทรัพยากรนอกเหนือไปจากที่อนุญาตให้ (เช่นกรณีของสยามอนุญาตให้ชักส่วยได้ ไว้ส่วนหนึ่งในสิบ หรือที่เรียกว่าสิบลด) ถ้าเราได้ให้คำจำกัดความอำนาจทางการเมืองว่าเป็น ความสามารถในการควบคุมและจัดสรรทรัพยากรแล้ว เราก็คงจะกล่าวไม่ได้ว่ารัฐศักดินาเป็นรัฐรวมศูนย์ และเมื่อพระมหากษัตริย์ทรงสามารถเก็บภาษีอากรก็จะสามารถตอบแทนข้าราชการด้วยเงินเดือนได้ ก็จะเป็นการยุติแรงเหวี่ยงจากศูนย์กลาง²⁰ และเกิดรัฐในรูปแบบใหม่ คือรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ขึ้นมา

ถ้าเป็นเช่นนั้นแล้วการวิเคราะห์รัฐอยุธยาและต้นรัตนโกสินทร์ว่าเป็นรัฐรวมศูนย์ที่พระมหากษัตริย์ทรงเป็นเจ้าของชีวิต เจ้าของแผ่นดิน มีพระราชอำนาจเด็ดขาดก็คงจะเป็นภาพในอุดมคติมากกว่าความเป็นจริง ความเชื่อในภาพดังกล่าวมีอยู่อย่างกว้างขวาง และมีที่มาอยู่สองแหล่งด้วยกัน ที่มาแหล่งแรก เกิดจากความเชื่อในข้ออ้างทางอุดมการณ์ของพระมหากษัตริย์ว่าทรงเป็นเจ้าของแผ่นดิน และเจ้าชีวิต ภาพลักษณ์นี้ยังสอดคล้องกับความเชื่อโดยทั่วไปในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็นองค์อวตารมาจากเทพเจ้าในศาสนาฮินดู แต่ข้อสังเกตคือ คำว่าสมบูรณาญาสิทธิราชย์ มิได้เป็นคำที่ถูกใช้เรียกรัฐในยุคสมัยดังกล่าว แต่เป็นคำที่คนในยุคปัจจุบัน ใช้เรียกสถาบันกษัตริย์ในยุคอดีตได้มาจนถึงการเปลี่ยนแปลงการปกครองว่าเป็นรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ เป็นไปได้อย่างมากว่า การแพร่หลายของคำนี้อาจจะมาจากการแปลคำว่า absolute monarchy จากภาษาอังกฤษมาเป็นไทย และเมื่อเอามาผนวกกับภาพลักษณ์ซึ่งเป็นข้ออ้างทางอุดมการณ์เข้าจึงเกิดความเข้าใจโดยทั่วไปว่าพระมหากษัตริย์ทรงมีพระราชอำนาจอย่างเด็ดขาดในอดีตมาจนถึงการเปลี่ยนแปลงการปกครอง

²⁰ Norbert Elias, *State Formation & Civilization: The Civilizing Process*, vol.2(Oxford: Basil Blackwell,1982) 91-210.

ที่มาแหล่งที่สองคือการวิเคราะห์รัฐไทยในอดีตโดยนักวิชาการแนวมาร์กซิสต์ ซึ่งส่วนหนึ่งได้รับอิทธิพลทางทฤษฎีจากแนวความคิดเรื่อง ‘Oriental Despotism’ ของ Wittfogel²¹ ซึ่งเสนอว่าระบบกษัตริย์ในตะวันออกมีพระราชอำนาจเด็ดขาดเนื่องจากพระองค์ทรงมีบทบาทสำคัญในการจัดสรรทรัพยากรน้ำและการชลประทานในสังคม นักวิชาการที่แนววิเคราะห์ทางทฤษฎีสอดคล้องกับข้ออ้างทางอุดมการณ์ที่กล่าวมาแล้วข้างต้น ได้แก่ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา สุชาย ตรีรัตน์ เป็นต้น

ในที่นี้เสนอว่ารัฐในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ก่อนการเข้ามามีอิทธิพลทางเศรษฐกิจของยุโรปในศตวรรษที่ 19 มีลักษณะเป็นรัฐซึ่งอำนาจกระจายไปอยู่ตามท้องถิ่น และในมือของขุนนางคนสำคัญ การผลิตเพื่อการส่งออกทำให้เกิดทรัพยากรมากพอที่จะสร้างรัฐรวมศูนย์ได้ โดยมีระบบราชการสมัยใหม่เป็นกลไกสำคัญ รัฐรวมศูนย์นี้จะทำให้ส่วนกลางสามารถเก็บเกี่ยวทรัพยากรในรูปของภาษีอากรได้ และในขณะเดียวกันจะทำให้รัฐสามารถสร้างโครงสร้างพื้นฐานเพื่อส่งเสริมการผลิตเพื่อการส่งออกมีประสิทธิภาพมากขึ้น จึงจะมีผลให้รัฐสามารถเก็บเกี่ยวภาษีอากรได้มากขึ้นด้วย ในแง่ของการไหลเวียนของทรัพยากร รัฐรวมศูนย์จะทำหน้าที่ระดมทรัพยากรมาไว้ที่ส่วนกลาง ก่อนที่จะกระจายกลับลงไปยังส่วนต่างๆ ภายในระบบ

เจ้าอาณานิคมมีบทบาทในการสร้างรัฐรวมศูนย์ในบริเวณที่ตนปกครอง ในขณะที่ในกรณีของสยามเป็นภารกิจของพระมหากษัตริย์ ในการสร้างรัฐรวมศูนย์ ภารกิจเบื้องต้นคือการจัดการกับกลุ่มอำนาจเดิม เราพบว่าเจ้าอาณานิคมใช้วิธีการลิดรอนชั้นผู้ปกครองเดิมให้เข้ามาอยู่ในโครงสร้างอำนาจใหม่ ซึ่งอาจจะเป็นในรูปของการปกครองโดยตรงหรือโดยทางอ้อมก็ได้ แต่หัวใจของการปกครองใหม่นี้อยู่ที่ความสามารถของส่วนกลางในการควบคุมทรัพยากร นี่มิใช่ปัญหาของรัฐอาณานิคมซึ่งมีความสามารถทางทหารเหนือกว่าผู้ปกครองท้องถิ่น แต่เป็นอุปสรรคสำคัญของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์จะต้องทรงดึงการคุมรายได้จากภาษีอากร ซึ่งอยู่ในมือของขุนนางผู้ใหญ่มานำไว้ที่ส่วนกลาง ในขณะเดียวกันก็ต้องเปลี่ยนรูปแบบการตอบแทนชนชั้นผู้ปกครองจากที่เคยให้อำนาจการควบคุมกำลังคนมาเป็นการให้เงินเดือน

งานประวัติศาสตร์โดยมากมักจะยกย่องพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในขณะที่ยังทรงรักษาเอกราชชาติไทย และทำการปฏิรูปประเทศให้พ้นจากภัยจักรวรรดินิยม บทความที่อยู่ในงานวิจัยชุดนี้ใคร่จะเสนอแง่มุมใหม่ในการเชิดชูพระเกียรติว่า พระองค์ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ยิ่งใหญ่เนื่องจากพระองค์ทรงสามารถใช้กระแสโลกาภิวัตน์ให้เป็นโอกาสในการเปลี่ยนรูปแบบรัฐศักดินาที่ฝงรากลึกในสังคมไทยมาเป็นเวลานานนับหลายศตวรรษ มาเป็นรัฐรวมศูนย์ได้ภายในชั่วรัชกาลของพระองค์ กระแสต่อต้านมีทั้งพลังอนุรักษ์ไม่ว่าจะเป็นขุนนางคนสำคัญหรือชนชั้นขุนนางทั้งหมด และมีทั้งการทำทนายผู้ร่วมอุดมการณ์ปฏิรูปที่มองว่าพระองค์ยังทรงเปลี่ยนแปลงไปไม่ไกลพอ ดังจะเห็นได้จากคำกราบบังคมทูลของ

²¹ K.A. Wittfogel, *Oriental Despotism : A Comparative Study of Total Power* (New Haven : Yale University Press, 1957).

คณะเจ้าชายข้าราชการในปี ร.ศ. 103 เป็นต้น²² การเป็นพระมหากษัตริย์ผู้นำการเปลี่ยนแปลงครั้งยิ่งใหญ่ที่เทียบเท่ากับการปฏิวัติเป็นสิ่งที่ยากยิ่ง และหากจะมีการยกย่องเชิดชูพระมหากษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่พระองค์หนึ่งในประวัติศาสตร์ไทยแล้วก็สมควรที่ผู้ศึกษาประวัติศาสตร์จะต้องตระหนักถึงสภาพแวดล้อมในรัชสมัยและภารกิจของพระองค์อย่างถ่องแท้ ผู้ที่ได้มีโอกาสศึกษาประวัติศาสตร์ในรัชสมัยของพระองค์จากแง่มุม ภารกิจ ในการสร้างรัฐรวมศูนย์แล้ว ก็จะตระหนักในพระปรีชาญาณ พระวิริยะ และการที่ทรงรู้จักผ่อนสั้น ผ่อนยาว โดยเฉพาะในช่วงที่ทรงเป็นยุวกษัตริย์ พระองค์ทรงมีความกล้าหาญ อาสาจัดการกับภารกิจอันใหญ่หลวง คือการเลิกไพร่เลิกทาส โดยต้องทรงเผชิญกับการต่อต้านของชนชั้นขุนนางทั้งหมด แต่การอาสาครั้งนี้ทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอยู่ในฐานะที่จะจัดลำดับความสำคัญของการปฏิรูปเพื่อเปลี่ยนรูปแบบรัฐได้ นั่นคือพระองค์ทรงเลือกที่จะเลิกทาสอย่างค่อยเป็นค่อยไป ในขณะที่ทรงมุ่งที่จะจัดการควบคุมภาษีอากรจากขุนนางคนสำคัญให้มาอยู่ภายใต้การควบคุมของรัฐโดยทันที นี่คือการอธิบายว่าเหตุใดพระองค์จึงทรงประสบความสำเร็จในการวางรากฐานของรัฐรวมศูนย์ ทั้งๆ ที่พระองค์มิได้รับการร่วมมือจากชนชั้นผู้ปกครองส่วนใหญ่ และมีได้มีพระราชอำนาจเช่นเดียวกับเจ้าอาณานิคม

ในที่สุดแล้ว พระบรมราชาธิบายของพระองค์เองถึงช่วงเวลาการต่อสู้ทางการเมืองก็คือสิ่งที่บอกถึงคุณลักษณะของพระองค์ได้ดีกว่าคำพูดของผู้ใดที่จะบรรจงร้อยเรียงขึ้นมาได้

“แต่เป็นเคราะห์บุญที่เราเป็นเด็กกำลังเดี๋ยวเท่านั้น ได้อาศัย
เอาบ้านพันหลักค่อยๆ สาวเข้ามา จนไม่มีอันตรายหลุดลอย
ไปได้ แต่ก็ยังเป็นพนักงานอย่างเดียว ที่จะสาวสายพานให้สั้น
เข้าทุกที เมื่อเหลือกำลังก็หย่อนกันไป เมื่อพอที่จะสาวก็สาว
เข้ามาพันหลักไว้...”

“แต่อาศัยด้วยปฏิบัติอธิษฐานน้ำใจในความสัตย์ธรรม
มิได้วู่วาม และมีได้อาฆาตปองร้ายผู้ใด... ผู้รู้ผู้รอบรู้ว่าเป็น
ศัตรูปองร้ายก็มีได้ตั้งเวรตอบ คือ เอาไม้ซีกไปจัดไม้ซุง
... ย่อมเคารพนับถือและระมัดระวังไม่ให้เป็นเหตุคิดว่า
จะประทุษร้ายตอบ หรือโอนอ่อนยอมไปทุกอย่าง จนไม่
รู้ว่าคิดว่าจะชอบ เพราะเหตุที่รู้ผู้รอบรู้ว่าเป็นศัตรู”²³

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงนำการเปลี่ยนแปลงในด้านโครงสร้างหลายประการซึ่งมีผลในการกำหนดสถานะของประเทศไทยในปัจจุบัน สิ่งที่พระองค์ทรงเปลี่ยนแปลงบางครั้งก็เป็นไปตามที่ได้ทรงวางเป้าหมายไว้ บางครั้งก็มีได้เป็นเช่นนั้น ซึ่งจะได้กล่าวถึงต่อไป ในทาง

²² ชัยอนันต์ สมุทวณิช และ จัคดีชา วรรณสุต, รวบรวม, *เอกสารการเมืองการปกครองไทย* (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2530), 47-75.

²³ *เรื่องเลวอกัน*, 131-2.

เศรษฐกิจเป้าหมายสำคัญได้แก่ การสร้างระบบเศรษฐกิจที่ผลิตสินค้าขึ้นปฐมนเพื่อป้อนตลาดโลก บทความของผาสุกได้ชี้ให้เห็นว่าโครงสร้างทางเศรษฐกิจของไทยได้เปลี่ยนแปลงตามข้อเรียกร้องของกระบวนการโลกาภิวัตน์ โดยที่สยามได้กลายเป็นบริเวณผลิตข้าวที่สำคัญบริเวณหนึ่งในภูมิภาคนี้ ทั้งนี้ผิดจากที่ผู้นำสยามคาดว่าน้ำตอลจะยังคงรักษาสถานภาพของการเป็นสินค้าส่งออกที่สำคัญที่สุด²⁴ สยามได้รักษาโครงสร้างทางเศรษฐกิจนี้ไว้จนกระทั่งกระแสโลกาภิวัตน์ได้พัดผ่านมายีกวาระหนึ่ง ในทศวรรษที่ 1960 ในรูปของการชั้นนำธนาคารโลก และอิทธิพลของสหรัฐฯ ในการกำหนดทิศทางการพัฒนาเศรษฐกิจ ภายใต้การนำของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์

บทความของกิตติศักดิ์ เรื่องการปฏิรูประบบกฎหมายไทยภายใต้อิทธิพลของยุโรป แสดงให้เห็นถึงความสำคัญของกฎหมายในการสร้างรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในสองนัยด้วยกัน คือในฐานะที่เป็นกลไกสำคัญในการสร้างรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ดังจะเห็นได้จากการตั้งสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน (Council of State) ขึ้นเป็นองค์กรที่ทำหน้าที่นิติบัญญัตินั้นมีวัตถุประสงค์เพื่อเปลี่ยนแปลงโครงสร้างอำนาจ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในการควบคุมทรัพยากรที่อยู่ในมือขุนนางมาสู่สถาบันพระมหากษัตริย์ การปฏิรูปกฎหมายอีกด้านหนึ่งก็เป็นเรื่องของการเปลี่ยนระบบยุติธรรมของระบบศักดินามาสู่ระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ซึ่งหมายถึงการรวมอำนาจตุลาการที่เคยกระจุกกระจายอยู่ตามกรมต่างๆ ให้มาอยู่ที่เดียวกัน การฝึกผู้พิพากษารุ่นใหม่ที่มีความรู้ทางกฎหมาย และการให้เงินเดือนตอบแทน โดยไม่ต้องอาศัยเก็บจากค่าธรรมเนียมศาล ซึ่งเป็นช่องทางให้เกิดการฉ้อราษฎร์บังหลวงได้ง่าย นอกจากนั้นแล้วยังหมายถึงการจัดทำประมวลกฎหมายตามแบบตะวันตก จะเห็นได้ว่าทั้งหมดนี้เป็นภารกิจที่ใหญ่หลวง และมีได้เริ่มจัดการอย่างจริงจังจนกระทั่งหลังวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 ซึ่งในกรณีนี้จะต้องสรุปว่าประเด็นการรักษาเอกราชเป็นแรงผลักดันให้เกิดการปฏิรูปทางกฎหมาย แต่อย่างไรก็ตาม เราก็จะต้องพิจารณาการเปลี่ยนแปลง ดังกล่าว ว่าอยู่ในบริบทของการสร้างรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ด้วย นั่นคือ ถ้าหากเราเห็นด้วยกับข้อเสนอของงานวิจัยชุดนี้ว่า เป้าหมายสำคัญของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คือ การสร้างรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์แล้ว การปฏิรูปกฎหมายในนัยที่สองก็จะต้องเกิดขึ้นอยู่ดี ไม่ว่าจะมิถิภัยคุกคามจากยุโรปหรือไม่ก็ตาม

และถ้าหากเราวิเคราะห์การปฏิรูปกฎหมายจากมโนทัศน์ของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์แล้ว เราจะสามารถเข้าใจว่าเหตุใดความคิดเรื่องเหตุผลของรัฐ (raison d'etat) จึงเป็นพื้นฐานความคิดทางกฎหมายที่ได้ถูกนำมาใช้ในยุคนั้น นั่นคือความคิดที่ว่า “กฎหมายคือคำสั่งของรัฐราชาธิปไตย” และ “กฎหมายและความยุติธรรมเป็นเรื่องแยกจากกัน” กิตติศักดิ์ ได้แสดงให้เห็นว่า กระแสประชาธิปไตยได้ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในความคิดดังกล่าว แต่จนถึงปัจจุบันความคิดทางกฎหมายที่สอดคล้องกับหลักการประชาธิปไตยก็ยังมีได้ถูกนำมาปรับใช้กับระบบยุติธรรมแต่อย่างใด

²⁴ Ian Brown, *Economic Change in South-East Asia, c.1850-1900*, 29.

ความคิดสำคัญที่เกี่ยวข้องกับการปฏิรูปกฎหมายอีกประการหนึ่งคือ ความคิดเรื่องความเป็นอิสระของอำนาจตุลาการ บทความของกุลลดา เรื่องการศึกษาและระบบราชการสมัยใหม่แสดงให้เห็นว่า ความขัดแย้งสำคัญระหว่างพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และกรมหมื่นราชบุรีดิเรกฤทธิ์ คือ ประเด็นเรื่องความเป็นอิสระของอำนาจตุลาการ โดยที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมองอำนาจตุลาการว่าเป็นแกนของการดำเนินรัฐประศาสนโยบาย ส่วนบทความของกิตติศักดิ์ เสนอว่า แนวความคิดเรื่องการเป็นอิสระของของศาลเป็นอุดมคติสำคัญของการปฏิรูประบบศาล และการยุติธรรม โดยได้อ้างจากพระราชปรารภในพระราชดำริที่สร้างศาลหลวง (ดูการอ้างอิงที่ 89 ของกิตติศักดิ์ ในเล่มที่สอง) ซึ่งผู้เขียนเห็นว่ามิได้ปรากฏหลักการความเป็นอิสระของอำนาจตุลาการแต่อย่างใด แต่เป็นการบอกถึงเหตุผลที่จะต้องสร้างระบบศาลที่มีเอกภาพมากกว่า ในที่นี้เสนอว่าการที่กรมหมื่นราชบุรีดิเรกฤทธิ์ ได้ทรงนำหลักการเหตุผลของรัฐมาปลูกฝังให้แก่นักกฎหมายไทยในช่วงแรก ก็เพื่อให้เป็นไปตามพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่เมื่อเวลาผ่านไปพระองค์อาจจะทรงเกิดความไม่แน่พระทัยในหลักการดังกล่าว จึงได้ทรงต่อสู้เพื่อความเป็นอิสระของอำนาจตุลาการ อย่งไรก็ตามประเด็นดังกล่าวเป็นเรื่องละเอียดอ่อน และควรจะได้มีการศึกษาโดยเฉพาะอย่างยิ่งจากเอกสารชั้นต้นต่อไป เพื่อให้ได้ข้อยุติ

การเปลี่ยนแปลงทางโครงสร้างที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือการที่ศูนย์กลางแผ่อำนาจไปครอบครองบริเวณรอบนอก ซึ่งถึงแม้จะยอมรับอำนาจของกรุงเทพฯ แต่ก็มีอำนาจปกครองตนเองในบรรดาประเทศราช เช่น เชียงใหม่มีฐานะสำคัญที่สุดในทัศนะของผู้นำสยามที่กรุงเทพฯ ทั้งในทางเศรษฐกิจและยุทธศาสตร์ ในขณะที่เวียงจันทน์ก็เข้าไปมีปฏิสัมพันธ์กับกระบวนการโลกาภิวัตน์ในรูปของการเข้าไปทำกิจกรรมป่าไม้โดยชาวอังกฤษ เห็นได้ชัดว่าผู้นำเชียงใหม่มิได้มีความพร้อมในการรับมือกับกระบวนการโลกาภิวัตน์ การให้สัมปทานล่าสัตว์ รวมถึงความไม่มีประสิทธิภาพในการรักษาความสงบเรียบร้อย ทำให้อังกฤษสนับสนุนให้กรุงเทพฯ ดึงเอาเชียงใหม่ให้เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของรัฐรวมศูนย์ ธเนศวร์ได้แสดงให้เห็นว่างานศึกษาส่วนใหญ่มองจากทัศนะของกรุงเทพฯ และมีความจำเป็นที่จะต้องศึกษากระบวนการนี้จากทัศนะของภูมิภาคด้วย

บทความของกุลลดาและสุจิต ได้ศึกษาระบบราชการสมัยใหม่ซึ่งเป็นกลไกที่สำคัญของระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ พระมหากษัตริย์ในระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์จำเป็นต้องใช้ข้าราชการแบบใหม่ ทำหน้าที่เก็บรวบรวมทรัพยากรให้แก่ศูนย์กลาง และในขณะเดียวกันก็จำเป็นต้องมีกองทัพของตนเองแทนที่จะพึ่งกองทัพขุนนาง ดังนั้นข้อถกเถียงว่ากองทัพสมัยใหม่ถูกสร้างมาเพื่อการรักษาความมั่นคงภายในหรือภายนอกกันแน่จึงเป็นการหลงประเด็น²⁵ อย่งไรก็ตามกลไกนี้ไม่ช้าไม่นานก็จะหันมาทำทลาย

²⁵ Benedict Anderson, "Studies of the Thai States : The State of Thai Studies," in Elizer B. Ayal, ed., The Study of Thailand: Analyses Knowledge, Approaches, and Prospects in Anthropology, Art History, Economics, History and Political Science, Papers in International Studies, Southeast Asia Series No.54 (Athens : Ohio University Center for International Studies, Southeast Asia Program, 1978).

ระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์เองในที่สุด บทความทั้งสองได้ชี้ให้เห็นถึงการที่คนสามัญเป็นจำนวนมากเข้ามาอยู่ในระบบราชการที่ใช้เกณฑ์ทางการศึกษาจึงถูกครอบงำด้วยผู้ที่มาจากชนชั้นผู้นำเดิม ได้ก่อให้เกิดความไม่พอใจในหมู่ข้าราชการรุ่นใหม่ ซึ่งในที่สุดแล้วก็ได้ปะทุออกมาในรูปของการใช้กำลังล้มล้างระบบ

สิ่งที่เกิดควบคู่ไปกับการเปลี่ยนแปลงของโครงสร้างคือ การเปลี่ยนแปลงทางความคิด ซึ่งในท้ายที่สุดได้นำไปสู่การล่มสลายของระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ในบรรดานักวิชาการต่างก็มีทัศนะในเรื่องนี้ที่หลากหลาย กิตติศักดิ์ได้ชี้ให้เห็นถึงการตื่นตัวในระบบการปกครองที่ถือกฎหมายเป็นใหญ่ ส่วนสุจิตมองว่า ทหารได้เกิดความรู้สึกว่าตนมีภารกิจที่จะต้องร่วมในกระบวนการพัฒนาประเทศ ในขณะที่กุลลดาเสนอว่า มโนทัศน์สำคัญที่ถูกนำมาใช้ทำทลายความชอบธรรมของระบบ คือ “ชาติ” ซึ่งระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ได้สร้างขึ้นมาเพื่อใช้เป็นเครื่องมือในสร้างความชอบธรรมให้แก่รูปแบบการปกครองรัฐรวมศูนย์⁶ ความแตกต่างในการวิเคราะห์ดังกล่าวมีความสำคัญ และจะยังคงไม่สามารถหาข้อสรุปได้ในที่นี้

ข้อสรุปอีกประการหนึ่งคือ การเปลี่ยนแปลงในโครงสร้างของระบบราชการสมัยใหม่และการเปลี่ยนแปลงทางความคิด เป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นควบคู่ไปด้วยกัน และเมื่อความไม่พอใจของบรรดาข้าราชการรุ่นใหม่รุนแรงขึ้น ความคิดที่มีลักษณะต่อต้านระบบที่เป็นอยู่ก็จะมีพลังมากขึ้น ที่ต้องเน้นในประเด็นนี้เนื่องจากมักจะมีการอธิบายประวัติศาสตร์การล่มสลายของระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในแง่ของการเกิดมีคนที่มีการศึกษาตามแบบตะวันตก เลยทำให้รับเอาความคิดตะวันตกเข้ามาต่อต้านระบบเดิมโดยมิได้มีการให้ความสำคัญต่อการเปลี่ยนแปลงทางโครงสร้างเลย

การศึกษาโครงสร้างของระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ นำมาซึ่งคำถามทางทฤษฎีที่มีความสำคัญมากคือ ระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์นั้นเป็นวิวัฒนาการขั้นสุดท้ายของระบบฟิวคัล⁷ หรือว่าเป็นช่วงส่งผ่าน (transitional period) ระหว่างรัฐศักดินา และรัฐชาติกันแน่ จากการศึกษาเปรียบเทียบรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ของไทย ฝรั่งเศส และอังกฤษ ผู้เขียนเลือกที่จะมองในประเด็นหลังมากกว่า โดยตั้งอยู่บนเหตุผลที่ว่ารัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์นั้นมีความแตกต่างจากรัฐฟิวคัล หรือรัฐศักดินา อย่างมากไม่ว่าจะเป็นในด้านโครงสร้างอำนาจ โดยที่อำนาจในการปกครองที่เคยกระจายอยู่ในที่ต่างๆ ได้รวมตัวเข้ามาอยู่ที่องค์พระมหากษัตริย์ ทำให้พระองค์ทรงมีอำนาจอธิปไตย และในด้านอุดมการณ์ โดยเฉพาะอุดมการณ์ชาตินิยมที่ถูกสร้างขึ้นเพื่อมารองรับความชอบธรรมของระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์

เมื่อมองว่าระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์เป็นเพียงช่วงส่งผ่าน ก็จะต้องอธิบายว่าเพราะเหตุใด เหตุผลสำคัญก็คือ ในกระบวนการสร้างรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์นั้น พระมหากษัตริย์ทรงมีความจำเป็นที่จะต้องสร้างพันธมิตร หรือกลไก ในการรวมอำนาจ ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ซึ่งในที่สุดพันธมิตรหรือกลไก

⁶ ข้อสรุปดังกล่าวเกิดจากการศึกษาข้อเขียนร่วมสมัยและเอกสารชั้นต้น และในขณะเดียวกัน การมองลัทธิชาตินิยมว่าเป็นพลังผลักดันให้รัฐรวมศูนย์ล้มสลายก็สอดคล้องกับสิ่งที่เกิดขึ้นในประเทศอาณานิคมอื่นๆ ในภูมิภาคนี้ด้วย

⁷ Perry Anderson, *Lineages of The Absolutist State* (London : Verso, 1975).

เหล่านั้นก็จะรวมพลังกันต่อต้านผู้สร้าง หลังจากได้ตระหนักว่าระบบที่เกิดขึ้นไม่สามารถตอบสนองความต้องการของคนได้ กระบวนการนี้เกิดขึ้นในรัฐอาณานิคมเช่นกัน ดังนั้นไม่ว่าจะเป็นรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ หรือรัฐอาณานิคม เราได้เห็นพลังใหม่ในสังคมทำการต่อต้านรัฐรวมศูนย์ และเป็นการต่อต้านที่ทำในนามของ “ชาติ” สาเหตุที่สำคัญคือการเกิดชนชั้นใหม่ที่เป็นผลผลิตของระบบรัฐรวมศูนย์ที่มองเห็นว่าระบบการปกครองที่เป็นอยู่ไม่สามารถตอบสนองความต้องการของพวกเขาได้ และในขณะเดียวกันทั้งรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ และรัฐอาณานิคมต่างก็มีปัญหาด้านความชอบธรรมด้วยกันทั้งสิ้น อุดมการณ์ของฝ่ายต่อต้านคือ อุดมการณ์ชาตินิยมแบบเสรีนิยม ซึ่งแสดงออกมาในรูปของเรียกร้องการปกครองแบบมีรัฐธรรมนูญในนามของชาติ ในรัฐอาณานิคมเมื่อการต่อต้านประสบความสำเร็จ เราก็ได้เห็นการเกิดขึ้นของ “รัฐชาติ” ซึ่งเงื่อนไขของการเกิดรัฐชาติคือการที่อำนาจอธิปไตยเคยอยู่กับเจ้าอาณานิคมได้โอนมาอยู่กับประชาชน หรือ “ชาติ” แล้ว

ถ้าเรานำหลักการดังกล่าวมาปรับใช้กับกรณีของประเทศไทยแล้ว ก็แสดงว่ารัฐชาติได้เกิดขึ้นในปี พ.ศ. 2475 เมื่อได้มีการเปลี่ยนแปลงการปกครองที่อำนาจอธิปไตยได้ย้ายจากพระมหากษัตริย์มาสู่ประชาชน เหตุผลที่เรามักจะไม่ได้ให้ความสนใจกับให้ชื่อรูปแบบรัฐไทยยุคหลัง 2475 ใหม่ เนื่องจากได้มีการสรุปว่ารัฐชาติได้เกิดขึ้นมาแล้วตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

มโนทัศน์เรื่องรัฐชาติก็ยังเป็นสิ่งที่มีความคลุมเครืออยู่มากในทางสังคมศาสตร์ นั่นคือมักจะเข้าใจกันในความหมายของรัฐชาติในทางความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ ว่าเกิดจากสนธิสัญญาเวสต์ฟาเลีย (Westphalia) ในปี ค.ศ. 1648²⁸ ซึ่งได้ทำให้รัฐต่างๆ ในยุโรปมีอำนาจอธิปไตยขึ้นเป็นครั้งแรก เนื่องจากได้จากกษัตริย์และผู้ครองแคว้นสามารถเลือกที่จะให้ดินแดนของตนนับถือศาสนาได้อย่างมีอิสระ และทำให้องค์ประกอบของรัฐ คือ รัฐบาล ประชากร ดินแดน และอำนาจอธิปไตยครบถ้วน การมองดังกล่าวละเลยกระบวนการสร้างรัฐซึ่งใช้เวลานาน และมีองค์ประกอบอื่นๆ อีกมากมายนอกเหนือไปจากการหลุดพ้นจากอำนาจของศาสนจักร นอกจากนั้นรัฐไทยมิได้ผ่านประสบการณ์ดังกล่าว แต่ก็มีผู้สมัครใจที่จะเรียกรัฐในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าเป็นรัฐชาติ โดยมีปรากฏเหตุผลที่ชัดเจนนอกไปจากเรียกตามกันมาในประเทศตะวันตก ดังนั้นเราควรจะมองว่ารัฐชาติ คือรัฐที่อำนาจอธิปไตย ได้มาตกอยู่ในมือของประชาชน หรือ “ชาติ” มากกว่า

เท่าที่กล่าวมาเราได้เห็นว่าการสร้างรัฐรวมศูนย์ และการเปลี่ยนไปสู่รัฐชาตินี้เป็นการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นทั้งภูมิภาค การมองภาพในมุมกว้างอาจจะช่วยให้เรานำตัวออกมาจากการวิเคราะห์ประวัติศาสตร์ว่าเกิดจาก “การกระทำ” ของผู้นำแต่ประการเดียว งานวิจัยชุดนี้มีได้ละเลยการให้ความสำคัญแก่ผู้นำ แต่เราก็คงจะอธิบายประวัติศาสตร์จากแง่มุมนี้แต่เพียงประการเดียวมิได้ เราได้เห็นผู้นำใน

²⁸ สนธิสัญญาเวสต์ฟาเลียเป็นสัญญาสงบศึกที่ยุติความขัดแย้งระหว่างรัฐต่างๆ ในยุโรป ในช่วงครึ่งแรกของศตวรรษที่ 17 สาเหตุสำคัญประการหนึ่งของความขัดแย้งคือ ความแตกแยกทางศาสนา ข้อตกลงที่อนุญาตให้กษัตริย์และเจ้าผู้ครองแคว้นต่างๆ สามารถเลือกนับถือนิกายศาสนาได้ตามใจชอบ ถูกถือว่าเป็นการทำให้อำนาจอธิปไตยหลุดพ้นจากการครอบงำของศาสนจักร และเป็นจุดกำเนิดของรัฐชาติ

สังคมต่างๆ มีบทบาทสำคัญในการเริ่มต้นกระบวนการเปลี่ยนแปลงซึ่งมีพลวัตในตัวเอง ก่อให้เกิดผลลัพธ์ที่ผู้นำเองก็ไม่สามารถหยุดได้ และในที่สุดแล้วก็นำมาซึ่งการเปลี่ยนแปลงที่ไม่พึงปรารถนา

การศึกษาการเปลี่ยนจากรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ มาเป็นรัฐชาติ ซึ่งอยู่นอกเหนือการควบคุมของพระมหากษัตริย์ บอกเราว่า การวิเคราะห์การคลี่คลายทางประวัติศาสตร์จากมิติของการกระทำ และแนวนโยบายของผู้นำแต่เพียงอย่างเดียว โดยไม่คำนึงถึงพลังสังคมอื่นคงจะทำให้เราเข้าใจประวัติศาสตร์ได้เพียงมิติเดียว

แต่ทั้งนี้ทั้งนั้น ผู้นำสยามได้ตระหนักถึงภัยของการศึกษาสมัยใหม่ต่อระบบการปกครองเป็นอย่างดี ทั้งนี้เพราะในช่วงต้นศตวรรษที่ 20 นั้นยากที่การปกครองในระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ซึ่งเรียกร้องให้คนในสังคมยอมรับการใช้พระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ จะรักษาความชอบธรรมไว้ได้ไม่ว่าจะเป็นที่ในกรณีของประเทศใดก็ตาม และในขณะเดียวกันการเกิดขบวนการชาตินิยมต่อต้านรัฐอาณานิคมได้ทำให้ผู้นำสยามได้เฝ้ามองกระแสการเปลี่ยนแปลงอย่างระวังระไว และเข้าใจถึงภัยที่จะมาทำลายระบบเป็นอย่างดี ในช่วงปลายรัชกาลกระแสต่อต้านระบบเริ่มปรากฏตัวชัดเจน แต่เมื่อถึงเวลานั้นพระมหากษัตริย์ซึ่งทรงฟื้นฟูอุปสรรคนานับประการในการก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงมาตั้งแต่ต้นรัชกาล ก็มีได้ทรงดำเนินการในเรื่องนี้แต่อย่างใด เว้นแต่จะได้แสดงให้เห็นว่าพระองค์จะไม่ทรงอดทนต่อการทำลายพระราชอำนาจ ถึงแม้ว่าการทำลายนั้นจะมาจากพระราชโอรสของพระองค์ ดังเช่นกรณีของกรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ ตามที่กล่าวมาไว้ในบทความระบบราชการและการศึกษาสมัยใหม่

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประสบความสำเร็จอย่างยิ่งในการเปลี่ยนแปลงรูปแบบรัฐจากรัฐศักดินามาเป็นรัฐรวมศูนย์ได้สำเร็จเพียงชั่วรัชกาลเดียว ซึ่งนับได้ว่าเป็นความสำเร็จที่สำคัญ ทั้งนี้เพราะกระบวนการสร้างรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่เกิดขึ้นในยุโรปใช้เวลายาวนานกว่ามาก แต่ในขณะเดียวกัน พลังต่อต้านก็เกิดขึ้นเร็วมากด้วย ดังจะเห็นได้จากในกรณี ร.ศ. 103 ซึ่งคณะข้าราชการได้ทำหนังสือกราบบังคมทูลให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสละพระราชอำนาจในการบริหารราชการแผ่นดินให้แก่คณะเสนาบดี ตั้งแต่ก่อนที่พระองค์จะทรงรวมศูนย์อำนาจได้สำเร็จเสียอีก

เมื่อสวรรคตในปี พ.ศ. 2453 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงทิ้งปัญหาตกทอดที่ทำลายระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ให้แก่รัชสมัยต่อมา พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงสร้างลัทธิชาตินิยม ที่แตกต่างไปจากที่ได้ถูกสร้างมาแล้วในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในแง่ที่ได้มีการเน้นความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันระหว่างพระมหากษัตริย์ และชาติ และในขณะเดียวกันก็ได้ทรงก่อตั้งกองเสือป่า ที่มีวัตถุประสงค์เพื่อสร้างสายสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์ และข้าราชการรุ่นใหม่ที่อยู่ในระดับกลางของระบบราชการ หรือระดับสัญญาบัตรขึ้นไป โดยไม่ผ่านข้าราชการใน

ระดับสูง ซึ่งคั่นกลางระหว่างพระมหากษัตริย์กับกระฎุมพีข้าราชการ²⁹ แต่กองเสือป่ากลับยิ่งทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์และข้าราชการสัญญาบัตรที่เข้ามาเป็นสมาชิกเสือป่ายิ่งเลวร้ายขึ้น เมื่อพวกเขาพบว่า เขาก็ยังไม่สามารถเข้าถึงองค์พระมหากษัตริย์ได้อย่างที่คาดหวัง แรงต่อต้านระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ทวีความรุนแรงขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว และการที่ทรงมีพระราชดำริที่จะพระราชทานรัฐธรรมนูญ คงจะเกิดจากกระแสกดดันดังกล่าว มากกว่าที่จะสรุปว่าพระองค์ทรงมีพระประสงค์ที่จะเปลี่ยนรูปแบบการปกครองมาเป็นระบบที่มีพระมหากษัตริย์อยู่ใต้รัฐธรรมนูญโดยที่ทรงสมครใจ

ประเด็นสำคัญที่จะอภิปรายในบทนำนี้ อีกประเด็นหนึ่ง คือเรื่องของภัยคุกคามจากจักรวรรดินิยม จากที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น ในช่วงกลางศตวรรษที่ 19 ยุโรปยังมีได้เป็นภัยคุกคามต่อเอกราชของสยาม แต่ได้มีการมองว่ายุโรปเป็นภัยคุกคามจนกลายเป็นโครงเรื่องหลักของประวัติศาสตร์ชาติไทย ว่าเหตุการณ์ทุกอย่างตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสามารถอธิบายได้ด้วยเรื่องของการรักษาเอกราชของชาติ การคุกคามนี้จะเกิดขึ้นในช่วงหลังจาก ค.ศ. 1870 เป็นต้นไป เมื่อเกิดการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญในระเบียบระหว่างประเทศ นั่นคือเยอรมันได้กลายเป็นมหาอำนาจในเวทีการเมืองระหว่างประเทศขึ้นอีกประเทศหนึ่ง โดยมีพื้นฐานอำนาจมาจากอุตสาหกรรมหนักและอุตสาหกรรมเคมี เยอรมันสามารถท้าทายอำนาจของอังกฤษได้ และเรียกร้องที่จะถูกปฏิบัติต่อเยี่ยงประเทศมหาอำนาจ เกณฑ์อันหนึ่งของการเป็นมหาอำนาจคือการมีอาณานิคมอยู่ในครอบครอง ในขณะที่เดียวกันการพ่ายแพ้ของฝรั่งเศสต่อปรัสเซียได้ทำให้ฝรั่งเศสซึ่งสูญเสียเกียรติภูมิอย่างมากกลายเป็นประเทศที่มีนโยบายก้าวร้าวในการแสวงหาอาณานิคม นอกจากการทำลายโดยมหาอำนาจใหม่ และความก้าวร้าวของมหาอำนาจเดิมแล้วยังมีวิกฤตการณ์ในระบบเศรษฐกิจของอังกฤษผู้นำกระบวนการโลกาภิวัตน์ในขณะนั้นด้วย ทั้งหมดนี้รวมกันทำให้ยุโรปเข้าสู่ระบบความสัมพันธ์ระหว่างประเทศแบบใหม่ที่เรียกว่าระบบจักรวรรดินิยม (imperialism) ซึ่งปรากฏขึ้นชัดเจนในปลายศตวรรษที่ 19 บทความของเฟรดเดอริค เสนอว่ามีความจำเป็นที่นักวิชาการไทยต้องเข้าใจถึงทัศนะของประเทศมหาอำนาจในยุโรปที่เกี่ยวข้องกับจักรวรรดินิยม เพื่อที่จะสามารถมองเห็นถึงสถานภาพที่แท้จริงของสยามในเวทีการเมืองระหว่างประเทศ

สภาพของการเมืองระหว่างประเทศในช่วงปลายศตวรรษที่ 19 ก็คือ ฝรั่งเศสได้ดำเนินนโยบายหาอาณานิคมอย่างก้าวร้าวทำให้เกิดความขัดแย้งกับอังกฤษ นโยบายหลักประการหนึ่งของอังกฤษในยุคจักรวรรดินิยม คือการรักษาเส้นทางการค้ากับอินเดีย นโยบายนี้ได้ทำให้อังกฤษ และฝรั่งเศสขัดแย้งกันในหลายบริเวณ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในแอฟริกา³⁰ เมื่อมองจากภาพใหญ่ สยามเป็นเพียงเบี้ยตัวเล็ก ๆ ที่

²⁹ Kullada Kesboonchoo, "Official Nationalism under King Chulalongkorn," in *Proceeding of International Conference on Thai Studies*, vol.3 (Canberra: Australian National University, 1987), 105-120.

³⁰ James Joell, *Europe since 1870: An International History* (New York, Evanston, San Francisco, London: Harper & Row, 1973), 83-87.

อังกฤษให้ความสำคัญน้อยมาก และอังกฤษไม่พร้อมที่จะเพิ่มความขัดแย้งกับฝรั่งเศสด้วยการแสดงท่าทีปกป้องสยาม

แต่ในทัศนะของผู้นำสยาม โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมองว่าในเมื่ออังกฤษมีผลประโยชน์ทางการค้ากับสยามเกินกว่า 90% ของการค้าระหว่างประเทศของสยาม อังกฤษคงจะไม่ยอมสูญเสียผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของคนในสยาม โดยยอมให้ฝรั่งเศสทำตามอำเภอใจเป็นแน่ ทัศนคติดังกล่าวถูกหล่อหลอมมาจากการที่สยามตัดสินใจเข้าเป็นส่วนหนึ่งของระบบเศรษฐกิจโลกตั้งแต่กลางศตวรรษที่ 19 และได้รับการตอกย้ำในวิกฤตการณ์วังหน้าในปี ค.ศ. 1875 เมื่อผู้สำเร็จราชการของอังกฤษที่สิงคโปร์ซึ่งเข้ามาเป็นผู้ไกล่เกลี่ยในความขัดแย้งทางการเมือง เลือกว่าจะอยู่ข้างพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แทนที่จะเลือกเข้าข้างวังหน้า หรือสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เนื่องจากเข้าใจว่าพระองค์ท่านนั้นมีพระประสงค์จะปฏิรูปโครงสร้างเศรษฐกิจและการเมืองของสยามเพื่อให้สยามตอบสนองเศรษฐกิจโลกได้ดีขึ้น นี่คือนโยบายที่อังกฤษต้องการจากประเทศที่อยู่บริเวณชายขอบ อังกฤษต้องการให้บริเวณเหล่านี้สามารถตอบสนองผลประโยชน์ทางการค้า โดยที่ตนไม่ต้องเข้าไปแทรกแซงการปกครองดินแดนที่อยู่ห่างไกล ซึ่งนับวันจะสร้างปัญหาทางการเงินให้แก่ประเทศเมืองแม่ การตัดสินใจของผู้สำเร็จราชการอังกฤษที่สิงคโปร์ มีบทบาทสำคัญในการกำหนดทิศทางการเมืองของสยาม เพราะเท่ากับเป็นการยืนยันบทบาท และความชอบธรรมของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่จะทรงปฏิรูปทางการเมืองต่อไป และทำให้กลุ่มทางการเมืองกลุ่มอื่นยากที่จะมาท้าทายพระราชอำนาจได้อีกต่อไป

การสนับสนุนที่พระองค์ได้รับจากอังกฤษเมื่อต้นรัชกาล มีส่วนในการกำหนดทัศนะของผู้นำสยามกลุ่มหนึ่ง ซึ่งรวมถึงพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีต่อการคุกคามของฝรั่งเศส ในช่วงทศวรรษที่ 1890 ถึงแม้ว่าอังกฤษจะไม่ได้แสดงท่าทีสนับสนุนฝ่ายสยามโดยเปิดเผย แต่ผู้นำสยามกลุ่มนี้ก็เชื่อว่าในที่สุดแล้วอังกฤษจะไม่ยอมให้สยามต้องตกไปอยู่ภายใต้อังกฤษ ความเชื่อดังกล่าวประกอบกับท่าทีที่คุกคาม ก้าวร้าวของ ม. ปาวิ ตัวแทนของกลุ่มผลประโยชน์อาณานิคม (Parti Colonial) ในฝรั่งเศส ทำให้ฝ่ายสยามริบเร่คิดถึงระบบป้องกันตนเองที่ปากแม่น้ำเจ้าพระยา ความเชื่อดังกล่าวได้รับการสนับสนุนโดย โรแลง ยัคแมงส์ ที่ปรึกษาทั่วไปชาวเบลเยียม ซึ่งมีทัศนคติที่เป็นปฏิปักษ์ต่อความก้าวร้าวของฝรั่งเศสอย่างรุนแรง และในขณะเดียวกันก็เห็นใจประเทศเล็ก ๆ เช่นสยาม ซึ่งอยู่ในสถานการณ์ที่คล้ายคลึงกับสถานการณ์ของประเทศตน ทั้งหมดนี้มีผลทำให้สยามเดินเกมในทิศทางที่ฝรั่งเศสต้องการให้เกิดขึ้น นั่นคือการใช้กำลังซึ่งก่อให้เกิดความเสียหายแก่ฝรั่งเศสอันเป็นการเปิดโอกาสให้ฝรั่งเศสเรียกร้องดินแดนจากสยามได้

วิกฤตการณ์กับฝรั่งเศส ซึ่งดำเนินต่อเนื่องไปจนถึงปลายรัชกาล บอกเราว่า ผู้นำสยามต้องอาศัยความอดกลั้น ความอดทน สติปัญญา และความวิริยะ เป็นอย่างยิ่ง การเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรกใน พ.ศ. 2440 เป็นส่วนหนึ่งในการดำเนินนโยบายดังกล่าว และเราไม่อาจจะวัดความสำเร็จได้ด้วยข้อตกลงทางการเมือง แต่อาจจะต้องพิจารณาในแง่ที่ผู้นำของประเทศเล็กๆ ได้พยายามเปิดทางเลือกให้แก่ตนเองให้

มากที่สุดเท่าที่จะเป็นไปได้ เพื่อให้สามารถบรรลุเป้าหมายที่ตนต้องการ บทความเรื่องการเมืองเบื้องหลัง การเสด็จประพาสของฉลอง แสดงให้เห็นถึงความพยายามดังกล่าวได้เป็นอย่างดี

แม้ว่าความต้องการยุติข้อขัดแย้งกับฝรั่งเศสเป็นเป้าหมายของการเสด็จประพาสครั้งนี้อย่าง ชัดเจน แต่ยังมีเป้าหมายอื่น ๆ รวมอยู่ด้วย และจะต้องพิจารณาในบริบทของการเปลี่ยนแปลงตามแบบ ตะวันตก หรือการเปิดรับกระบวนการโลกาภิวัตน์ ซึ่งในช่วงกลางศตวรรษที่ 19 จัดได้ว่าเป็นการปฏิวัติทาง ภูมิปัญญาที่สำคัญ และตั้งแต่นั้นเป็นต้นมาผู้นำสยามก็ได้มีความมุ่งมั่นที่จะยกฐานะของประเทศของตนให้ เปลี่ยนแปลงไปในทิศทางเดียวกับประเทศตะวันตก ทรงชัยมองว่า เราคงจะมองภาพการปรับตัววัฒนธรรมของ สยามว่า เป็นไปเพื่อให้เป็นที่ยอมรับโดยตะวันตก และเพื่อการรักษาเอกราชของชาติดังที่เชื่อกันมาเป็นเวลา นานไม่ได้ เขาได้เสนอว่าผู้นำสยามมีความจำเป็นที่จะต้องแสวงหาสถานะของตนเองในระเบียบโลกใหม่ซึ่ง เป็นของโลกตะวันตกอันมีอังกฤษเป็นศูนย์กลาง ด้วยเหตุผลว่าผู้นำสยามทนไม่ได้ที่ตนจะถูกมองว่าชาติซึ่ง อารยธรรม ในการแสวงหาตัวตนนี้ผู้นำสยามได้แสดงให้เห็นว่าสยามเองมีวัฒนธรรมดั้งเดิมของตน และใน ขณะเดียวกันก็ปรับรับวัฒนธรรมตะวันตกเพื่อให้ตนเป็นที่ยอมรับ การเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรกซึ่งเป็น วาระสำคัญของการแสดงออกดังกล่าว จึงมิได้มีวัตถุประสงค์เพื่อการรักษาเอกราชของชาติ แต่เป็นเพื่อการ แสวงหาตนเองในระเบียบโลกใหม่ เพื่อแสดงว่าตนมิได้ป่าเถื่อนไร้อารยธรรม วิธีการที่จะบรรลุถึงวัตถุประสงค์ดังกล่าว ก็คือการสร้างความสัมพันธ์อันดีกับราชวงศ์ยุโรป และการจับจ่ายใช้สอยตลอดเวลาการ เสด็จประพาส

จริงอยู่ที่การเสด็จประพาสยุโรปเป็นวิธีการหนึ่งที่จะสื่อให้โลกได้รับรู้ว่าสยามเป็น ประเทศอารยะประเทศหนึ่งซึ่งมีความทัดเทียมเคียงบ่าเคียงไหล่ประเทศในยุโรป ในการสื่อสารข้อความดัง กล่าวมีความจำเป็นที่จะต้อง “จัดฉาก” ดังจะเห็นให้จากการเตรียมการเสด็จประพาส จากบทความของ ฉลอง เรื่อง การเมืองเบื้องหลังการเสด็จประพาส ตัวอย่างของการ “จัดฉาก” อีกตัวอย่างหนึ่ง ก็สร้างภาพ ลักษณะโดยการถ่ายรูปผู้นำของสยามในฉากที่ตกแต่งแบบตะวันตก ตลอดจนการถ่ายรูปคู่กับพระราชวงศ์ ของประเทศยุโรป ดังที่บทความของอภิรักษ์ได้ชี้ให้เห็น

แต่ผู้นำสยามมิได้เดินทางไปยุโรปเพียงเพื่อไปแต่งตัวเป็นฝรั่ง โดยหวังว่าจะได้รับการยอมรับ และไปจับจ่ายซื้อหาวัตถุของยุโรปเพื่อที่จะแสดงให้เห็นว่าตัวเองมีความศิวิไลซ์ ความคิดเรื่องความ ศิวิไลซ์นั้น มีวิวัฒนาการที่เกิดขึ้นมาพร้อมกับการขยายตัวของกระแสโลกาภิวัตน์ ผู้นำสยามตั้งแต่รัชสมัย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตระหนักดีว่าความศิวิไลซ์นั้นมีความสัมพันธ์กับระบบเศรษฐกิจโลก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระกระแสที่แสดงให้เห็นว่าความศิวิไลซ์มีความสัมพันธ์โดย ตรงกับวิวัฒนาการรัฐ พระองค์ได้ทรงกล่าวถึงรัฐที่มีรายได้ที่เป็นเงินตรา สามารถจ่ายเงินถึงระบบราชการ ได้ว่าเป็นรัฐที่ศิวิไลซ์ ในขณะที่รัฐที่ปราศจากรายได้จากการค้าขายคือรัฐที่ป่าเถื่อน สำหรับสยามจัดได้ ว่าเป็นรัฐกึ่งอารยะกึ่งป่าเถื่อน (half-civilized, half-barbarian) ซึ่งอยู่กึ่งกลางระหว่างรัฐที่ป่าเถื่อน เช่นลาว และเขมร กับ รัฐที่ศิวิไลซ์เช่น อังกฤษและ ฝรั่งเศส เนื่องจากรัฐสยามมีรายได้เป็นเงินตามจ่ายค่าเบี้ยหวัดได้

ส่วนหนึ่ง อีกส่วนหนึ่งเป็นสิ่งของ³¹ ในแบบเรียนธรรมจริยาของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ซึ่งเขียนในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้กล่าวไว้ว่า ประเทศที่ล้ำหลังคือ ประเทศที่ไม่มีการติดต่อค้าขายกับโลกภายนอก ในขณะที่ประเทศที่เจริญแล้วจะมีการแบ่งงานกันทำ “เพราะว่าอารยธรรมย่อมรู้จักแบ่งหน้าที่กันทำ”³²

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสยุโรปนั้นพระองค์ก็ได้ทรงเริ่มการเปลี่ยนแปลงไว้หลายประการ ซึ่งทำให้สยามเข้าไปรวมอยู่ในสังคมนานาชาติ การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวมียุโรปเป็นแม่แบบซึ่งพระองค์ได้ทรงศึกษาและดัดแปลงมาใช้ในการปฏิรูปการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญคือการวางรากฐานของรัฐรวมศูนย์ เมื่อสุนทรภู่กล่าวถึงการเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของผู้นำสยามว่า ได้เกิดการปรับโลกทัศน์ใหม่ที่มีได้ยึดเอา “ตนเป็นศูนย์กลาง” อีกต่อไป แต่ได้ยอมรับว่ายุโรปเป็นศูนย์กลางอำนาจ และความเจริญ และนำมาซึ่งการเสด็จประพาสยุโรปคราวนั้น ภาพอีกด้านหนึ่ง คือได้เริ่มเกิดรัฐรวมศูนย์ ที่อำนาจของพระมหากษัตริย์มีความมั่นคงขึ้น และไม่จำเป็นต้องคอยดูแล “ศูนย์แห่งอำนาจ” ดังเช่นพระมหากษัตริย์ในอดีต

ในการเสด็จประพาสยุโรป พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะได้ทรงทอดพระเนตรด้วยพระองค์เองว่าอะไรคือสาเหตุที่ทำให้ยุโรปประสบความสำเร็จอย่างใหญ่หลวงทั้งทางเศรษฐกิจและการทหาร หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งเพื่อจะได้ทรงทอดพระเนตรสังคมนานาชาติด้วยพระองค์เอง อย่างไรก็ตามการได้ทรงเริ่มต้นการปฏิรูปตามแนวยุโรป ทำให้พระองค์มีความมั่นใจพระทัยว่าได้ทรงดำเนินมาถูกทางแล้ว และเมื่อถึงปลายรัชกาลพระองค์ก็ได้ทรงมีพระราชดำรัสถึงความสำเร็จของพระองค์ว่า

“การที่ได้เปลี่ยนแปลงมาในเมืองเราจำเดิมตั้งแต่แรกเริ่มรัชกาลนี้ เวลาที่เราได้ครองราชสมบัติมาแล้วนั้น เป็นสมัยอันควรจดจำไว้ในพงศาวดารของโลกนี้ เป็นสมัยอันหนึ่งซึ่งมีที่สังเกตด้วยความเจริญเร็วในการต่างๆ หลายอย่างเป็นอันมากทั่วไป เราได้มีความคิดพยายามอยู่เสมอ ที่จะให้กรุงสยามได้มีส่วนในการดำเนินของความเจริญทั้งปวง เป็นอาการที่เป็นสำคัญในกาลสมัยที่เราทั้งหลายได้มามีชีวิตอยู่บัดนี้ กาลเวลาซึ่งชีวิตคนหนึ่งนั้น ก็เรียกว่าระยะเวลาสั้นๆ อันหนึ่งในพงศาวดารของประเทศหนึ่ง แต่ในกรุงสยามทุกวันนี้ มีการที่เปลี่ยนแปลงกว่ากรุงสยามเมื่อแต่ก่อน ในชั่วชีวิต

³¹ หอสมุดวชิรญาณ จดหมายเหตุ ร.4 เรื่องความเล่าถึงสามประการ จ.ศ. 1215.

³² กุศลดาเกษบุญชู, “อุดมการณ์ชาตินิยมรัฐในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,” ใน สมบูรณ์ สุขสาร์ชาญ และสมบัติ จันทร์วงศ์, บก., *วิวัฒนาการอุดมการณ์ชาติไทย* (กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2527), 135.

มนุษย์หนึ่งนั้นเป็นอันมาก”³³

ที่มาของความมั่นใจอีกประการหนึ่งเกิดจากการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยึดหลักมนุษยนิยม และหลักของกฎหมายระหว่างประเทศของตะวันตก ซึ่งทำให้ทรงเกิดความรู้สึกว่าอย่างน้อยในด้านความเป็นมนุษย์ของชาวสยาม ก็ทัดเทียมกับชาวยุโรป และในด้านกฎหมายระหว่างประเทศ สยามก็เป็นรัฐอธิปไตยมีศักดิ์และสิทธิ์เสมอรัฐอธิปไตยอื่นๆ ผู้นำสยามก็มีความมั่นใจมากพอที่จะผสมผสานวัฒนธรรมจากตะวันตกให้เข้ากับของไทยดังที่ ม.ร.ว. จักรรต จิตรพงศ์ ได้เสนอได้ในบทความชื่อ การเปลี่ยนแปลงในสถาบันพระมหากษัตริย์: มองผ่านงานสถาปัตยกรรม

แต่อย่างไรก็ดี ผู้นำสยามก็ตระหนักว่าสยามก็เพียงเพิ่งจะเริ่มเข้าไปอยู่ในกระบวนการโลกาภิวัตน์ และยังมีแตกต่างจากยุโรปอยู่มากไม่ว่าจะเป็นด้านเศรษฐกิจ ความรู้และเทคโนโลยี รูปแบบการปกครอง และทางด้านแสนยานุภาพทางทหาร พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงนำการเปลี่ยนแปลงมาแล้วตามแบบยุโรป การเสด็จประพาสยุโรปก็คือโอกาสที่จะได้ทรงทอดพระเนตรด้วยพระองค์เอง ดังนั้นอีกมิติหนึ่งในความสัมพันธ์กับยุโรปก็คือความรู้สึกว่าตัวเองด้อย ความไม่มั่นใจที่สยามและผู้นำของสยามจะต้องถูกวัดตามเกณฑ์ของตะวันตก

สรุปก็คือความรู้สึกของผู้นำสยามที่มีต่อยุโรปในฐานะโลกที่อารยธรรมนั้นมีความซับซ้อนและมีหลายมิติ นอกเหนือไปจากที่ทรงซัดเสนอ ในขณะที่เดียวกันเราอาจจะต้องพิจารณาบทความของ ทรงชัย ในฐานะที่เป็นปฏิกริยาต่อต้านการที่ประวัติศาสตร์ชาติไทยมีโครงเรื่องหลักว่าด้วยการรักษาเอกราชอยู่แต่เพียงเรื่องเดียว

งานวิจัยเรื่อง ยุโรปปรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้แสดงให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงในด้านต่างๆ ที่เกิดขึ้นในสังคมไทยอันเกิดจากการที่มีผู้นำที่มีวิสัยทัศน์ เมื่อกระแสโลกาภิวัตน์ได้พัดผ่านเข้ามาในศตวรรษที่ 19 ในรูปของปฏิสัมพันธ์ที่สยามมีกับยุโรป บทความของประทุมพรที่แสดงถึงทัศนคติของคนไทยที่มีต่อยุโรป บอกเราว่าในปัจจุบันยุโรปมิได้มีความหมายแต่สังคมไทย และมีได้อยู่ในกระบวนการรับรู้ของคนไทยเท่าใดนัก ซึ่งสาเหตุสำคัญก็เป็นเพราะว่ายุโรปมิได้เป็นพลังผลักดันที่อยู่เบื้องหลังกระบวนการโลกาภิวัตน์ในปัจจุบันอีกต่อไป บัดนี้เวลาได้ล่วงเลยมาเกินกว่าหนึ่งร้อยปี และสังคมไทยกำลังเผชิญกับกระแสโลกาภิวัตน์อีกระลอกหนึ่ง เราอาจจะตั้งคำถามว่าโลกาภิวัตน์ระลอกนี้มีหน้าตาเป็นอย่างไร มากระทบส่วนใดบ้างในสังคมไทยและผู้นำในยุคปัจจุบันมีความสามารถที่จะรับมือกับกระแสแห่งการเปลี่ยนแปลงหรือไม่ เพราะเหตุใด และนี่คือคำถามที่ ดร.วิจิต สุรพงษ์ชัยได้เสนอให้ขบคิดในปาฐกถาของงานวิจัยชุดนี้

³³ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, “พระราชดำริชคอบประชาชนของพระนครที่พลับพลาท้องสนามหลวง,” พระราชดำรัสในพระมหาสมเด็จพะจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ม.ร.ว.ทองเถา ทองแถม (กรุงเทพฯ : ธนาคารแห่งประเทศไทย, 2510) 208-209.

ปาฐกถานำเรื่อง

"โลกาภิวัตน์และผู้นำไทย"

ดร. วิจิต สุรพงษ์ชัย

ก่อนอื่นผมใคร่ขอเรียนต่อที่ประชุมนี้ไว้ในเบื้องต้นก่อนว่า ผมมิได้เป็นนักวิชาการหรือนักวิจัย เพียงแต่เป็นผู้ที่มีความสนใจในกระแสโลกาภิวัตน์ปัจจุบัน กับมีความประทับใจในพระราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ได้ทรงมีคุณูปการอันใหญ่หลวงแก่บ้านเมืองในขณะที่ต้องเผชิญกับกระแสโลกาภิวัตน์เมื่อ 100 ปีก่อน จึงยอมรับมาทำหน้าที่กล่าวปาฐกถา ซึ่งมีได้เป็นการศึกษาวิจัยที่ลึกซึ้งแต่อย่างใด เป็นเพียงการกล่าวนำเพื่อเปิดประเด็น ตั้งข้อสังเกต และกล่าวถึงทัศนะบางประการที่ผมคิดว่าเป็นสิ่งที่น่าสนใจเท่านั้น

ปาฐกถานำเรื่อง "โลกาภิวัตน์และผู้นำไทย" ที่ผมจะกล่าวต่อไปนี้ พอจะแบ่งออกได้เป็น 3 ส่วน คือ ส่วนแรก จะกล่าวถึงความเป็นมาของกระแสโลกาภิวัตน์ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ส่วนที่สอง จะเป็นการวิเคราะห์ถึงลักษณะและคุณสมบัติที่สำคัญของกระแสโลกาภิวัตน์ขณะนี้ และส่วนที่สาม กล่าวถึงสิ่งที่ผู้นำไทยจะต้องเร่งดำเนินการเพื่อรับมือกับกระแสโลกาภิวัตน์ ผมหวังว่าการบอกเล่าเค้าโครงของปาฐกถาให้ทราบล่วงหน้าก่อน จะช่วยให้ท่านทั้งหลายเกิดความกระจำง และติดตามสิ่งที่ผมจะกล่าวต่อไปนี้ได้สะดวกยิ่งขึ้น

โดยทั่วไปมักเข้าใจกันว่า กระแสความเปลี่ยนแปลงที่กำลังแผ่ไพศาลไปทั่วโลกในทุกวันนี้ ซึ่งเรียกกันว่า "โลกาภิวัตน์" หรือ globalization ซึ่งเป็นกระบวนการเชื่อมโยงส่วนต่าง ๆ ของโลกเข้ามามีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกันนั้น เป็นปรากฏการณ์ใหม่ที่เพิ่งจะเกิดขึ้นเมื่อปลายคริสต์ศตวรรษที่ 20 นี้เอง แต่ถ้าหากพิจารณาให้ลึกลงไปถึงแกนหลักของกระแสโลกาภิวัตน์ ซึ่งก็คือ ระบบเศรษฐกิจโลกแบบทุนนิยมแล้วจะเห็นได้ว่ากระแสโลกาภิวัตน์นั้น ได้มีวิวัฒนาการทางประวัติศาสตร์มาช้านานแล้วอย่างน้อยที่สุดก็ตั้งแต่ต้นคริสต์ศตวรรษที่ 19 ซึ่งนำไปสู่การขยายตัวทางเศรษฐกิจและการปฏิวัติอุตสาหกรรมขนาดใหญ่

ในอดีตนั้นการเชื่อมโยงโลกเข้าด้วยกัน มักอาศัยกระบวนการที่มีทั้งมิติทางการเมืองและเศรษฐกิจ กระบวนการดังกล่าวแสดงออกในรูปการล่าอาณานิคม และในปลายศตวรรษที่ 19 ในรูปของลัทธิจักรวรรดินิยมของชาติตะวันตกเป็นหลัก ภายหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 กระบวนการเชื่อมโยงโลกในรูปลักษณะของอาณานิคมได้ลดความสำคัญลงไปเป็นอันมาก เนื่องจากดินแดนอาณานิคมพากันสละ

แอกประกาศเอกราชไปเสียเป็นส่วนใหญ่ กระแสโลกาภิวัตน์จึงเปลี่ยนแนวไปอาศัยการเชื่อมโยงทางด้านเศรษฐกิจเป็นหลัก โดยมีกลุ่มบริษัทข้ามชาติเป็นผู้สนับสนุน ต่อมาเมื่อราวหนึ่งทศวรรษที่ผ่านมาเอง กระบวนการโลกาภิวัตน์จึงได้ทวีความเข้มข้นและฉับไวขึ้นด้วยเหตุผลสำคัญสองประการคือ ประการแรก เนื่องมาจากการวิวัฒนาการด้านโทรคมนาคมและเทคโนโลยีสารสนเทศ ประการที่สอง คือการล่มสลายของกลุ่มประเทศสังคมนิยม ทำให้โลกเหลือขั้วอำนาจอยู่เพียงขั้วเดียว ค่าใช้จ่ายด้านการทหารจึงลดลงไปเป็นอันมาก ทำให้ประเทศอุตสาหกรรมโดยเฉพาะสหรัฐอเมริกาหันมาทุ่มเทด้านเศรษฐกิจได้อย่างเต็มที่ เทคโนโลยีด้านโทรคมนาคมและสารสนเทศ การสื่อสารกันด้วยความเร็วของแสงประสานเข้ากับศักยภาพที่ดูเหมือนจะไร้ขีดจำกัดของคอมพิวเตอร์ ได้ทำให้เส้นพรมแดนของประเทศ รวมทั้งระยะทางระหว่างสถานที่ต่างๆ บนพื้นพิภพนี้ปราศจากความหมายไปโดยสิ้นเชิง มีผลทำให้โลกนี้มีขนาดเล็กลงจนเหลือเท่ากับหมู่บ้านหนึ่งเท่านั้นเอง ผู้ที่ยังกลางแคงใจในข้อความที่กล่าวมานี้ ขอให้นึกถึงข่าวอัตราดอกเบี้ยหรือดัชนีตลาดหุ้นที่รายงานสดมาจากนิวยอร์กโตเกียวหรือฮ่องกงซึ่งจะมีผลกระทบต่อตลาดเงินตลาดทุนในบ้านเราในชั่วเวลาเพียงไม่กี่อึดใจเท่านั้น

สำหรับประเทศไทยนั้น อาจกล่าวได้ว่าตั้งแต่เริ่มยุครัตนโกสินทร์เป็นต้นมา กระแสโลกาภิวัตน์เริ่มมีบทบาทสำคัญในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อสยามได้ลงนามในสนธิสัญญาทางไมตรีและการค้ากับเซอร์จอห์น บาวริง ผู้สำเร็จราชการเกาะฮ่องกงของอังกฤษ สนธิสัญญาบาวริงนี้มีผลให้ไทยต้องเก็บภาษีขาเข้าในอัตราร้อยชักสาม และยอมรับสิทธิสภาพนอกอาณาเขต ส่วนผลกระทบที่แท้จริงและใหญ่หลวงของสนธิสัญญานี้ และฉบับอื่นที่คล้ายคลึงกันซึ่งสยามทำกับประเทศยุโรปอื่นในเวลาต่อมา นั้น ก็คือทำให้ระบบเศรษฐกิจของสยามเชื่อมต่อเข้ากับระบบเศรษฐกิจโลก และมีอิทธิพลในการเปลี่ยนโครงสร้างเศรษฐกิจไทย จากเศรษฐกิจแบบเลี้ยงตัวเองมาเป็นเศรษฐกิจที่ผลิตเพื่อการตลาด นอกจากนี้เรื่องสิทธิสภาพนอกอาณาเขตยังกลายเป็นประเด็นที่ต่อมาถูกประเทศมหาอำนาจยุโรปนำมาบังคับสยามเพื่อประโยชน์ทางการเมืองด้วย สนธิสัญญาบาวริงจึงเปรียบเสมือนกุญแจสำคัญที่เปิดโอกาสให้กระแสโลกาภิวัตน์เข้ามาเกี่ยวข้องกับประเทศไทย

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขึ้นครองราชย์ พระองค์ได้ทรงทำการปฏิรูปประเทศครั้งยิ่งใหญ่เพื่อรับมือกับกระแสโลกาภิวัตน์ ทรงสร้างระบบราชการสมัยใหม่ โดยได้ทรงยกเลิกการปกครองแบบจตุสดมภ์มาเป็นแบบกระทรวงทบวงกรมต่างๆ ทรงพัฒนากองทัพและระบบการศึกษาให้ทันสมัย ทรงปฏิรูประบบเศรษฐกิจ และทรงปรับปรุงระบบการเก็บภาษีอากรให้รัดกุมโดยให้มารวมไว้ในที่แห่งเดียว คือ กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ กระบวนการการปฏิรูปทั้งหมดของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้นำประเทศสยามเข้าสู่ความเป็นรัฐที่ทันสมัย มีอำนาจอธิปไตยชัดเจน มีอาณาเขตที่แน่นอน ประชากรมีเอกภาพและขึ้นตรงต่อรัฐเพียงแห่งเดียว เป็นรัฐที่เข้มแข็งมีกลไกการบริหารที่มีประสิทธิภาพ ซึ่งเท่ากับเป็นการเตรียมพร้อมสำหรับรับมือกับกระแสโลกาภิวัตน์ไม่ว่าจะมาใน

รูปแบบที่เอื้อประโยชน์ต่อสยาม หรือในรูปแบบที่เป็นภัยคุกคามก็ตาม ทั้งหมดนี้ย่อมเป็นประจักษ์พยานของวิสัยทัศน์อันยาวไกลของผู้นำไทยเมื่อหนึ่งร้อยปีที่แล้วอย่างเด่นชัดยิ่ง

ภัยคุกคามจากฝรั่งเศสอันเริ่มต้นจากกรณีพิพาทเหนือดินแดนทางฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง ซึ่งคุกคามมาเป็นวิกฤตการณ์ ร.ศ.112 อันมีผลคุกคามต่อเอกราชของชาติเป็นอย่างยิ่ง ทำให้พระองค์ต้องทรงหันมาทบทวนวิเทโศบายของประเทศ และได้ทรงมีพระราชดำริอย่างหนักแน่นว่า “เราจะต้องคิดตั้งตัวใหม่” โดยทรงปรับนโยบายต่างประเทศที่ดำเนินกับชาติมหาอำนาจของยุโรปเสียใหม่ให้มีลักษณะเชิงรุกมากขึ้น อันเป็นที่มาของการเสด็จประพาสยุโรปในปี พ.ศ.2440

การรับมือกับกระแสโลกาภิวัตน์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นเครื่องสะท้อนให้เห็นถึงวิสัยทัศน์และความสามารถของผู้นำไทยในสมัยนั้นว่า ตระหนักและหยั่งรู้ถึงกระแสความเปลี่ยนแปลงของโลก พยายามเรียนรู้และปรับตัวให้เข้ากับสถานการณ์ รู้จักโอนอ่อนผ่อนปรนไม่แข็งเกินไปจนกระทั่งเป็นผลร้ายต่อบ้านเมือง ขณะเดียวกันก็เร่งค้นหาวิถีทางที่จะแก้ไขปัญหานั้นจนสามารถนำพาบ้านเมืองรอดพ้นปากเหยี่ยวปากกามาได้ในที่สุด ทั้งนี้ก็เนื่องจากผู้นำไทยในศตวรรษก่อนตระหนักดีว่า เมื่อสยามเข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของระบบเศรษฐกิจและการเมืองของโลก ซึ่งมีศูนย์กลางอยู่ที่ยุโรป ชนชั้นนำจำเป็นจะต้องทำความเข้าใจกับระบบใหม่ที่สยามเข้าไปปฏิสัมพันธ์ด้วย ขณะเดียวกันก็ต้องปรับกระบวนการคิด ปรับรูปแบบของรัฐตลอดจนกลไกการบริหารจัดการให้ทันกับความเปลี่ยนแปลง เพื่อให้ประเทศชาติมีที่ตั้งอันมั่นคงภายใต้ระบบใหม่นี้ด้วย ซึ่งผู้นำไทยในยุคนั้นก็ปฏิบัติภารกิจจนสัมฤทธิ์ผลด้วยดี

บัดนี้ เวลาได้ล่วงเลยมาแล้วหนึ่งศตวรรษ และบางทีคำกล่าวที่ว่า “ประวัติศาสตร์จะซ้ำรอยเดิมอยู่เสมอ” นั้นคงจะมีส่วนจริงอยู่ไม่น้อย ในขณะที่พวกเราทุกคนคงตระหนักเป็นอย่างดีว่า ประเทศไทยกำลังเผชิญกับวิกฤตการณ์และการท้าทายของกระแสโลกาภิวัตน์อีกวาระหนึ่ง อันเป็นการคุกคามต่อเศรษฐกิจจนอาจต้องสูญเสียอธิปไตยไปทำนองเดียวกับเมื่อหนึ่งร้อยปีก่อน ปัญหาที่มีอยู่ในขณะนี้ก็คือ ประเทศไทยโดยเฉพาะอย่างยิ่งผู้นำไทยในปัจจุบัน มีความเข้าใจในกระแสโลกาภิวัตน์และมีการกำหนดยุทธวิธีที่จะรับมือกับกระแสดังกล่าวอย่างใดบ้าง

ก่อนที่จะกล่าวถึงปฏิสัมพันธ์ของผู้นำไทยกับกระแสโลกาภิวัตน์ในปัจจุบัน ใครที่จะขอใช้เวลาตอนนี้สักเล็กน้อย เพื่อจะทำการวิเคราะห์ถึงลักษณะและคุณสมบัติที่สำคัญของกระแสโลกาภิวัตน์ในยุคปัจจุบันเสียก่อน เพื่อชี้ประเด็นและตั้งข้อสังเกตที่มีความสำคัญต่อการศึกษา กระบวนการคิดและปฏิสัมพันธ์ของผู้นำไทยในยุคนี้ กระแสโลกาภิวัตน์ในปัจจุบันมีคุณสมบัติที่น่าสนใจอยู่หลายประการดังต่อไปนี้

ประการแรก เป็นกระแสซึ่งมีที่มาจากภายนอกประเทศและมีหลายรูปแบบ การที่เป็นกระแสซึ่งมาจากภายนอกนั้นก็ก็เป็นสิ่งที่คล้ายคลึงกับเหตุการณ์เมื่อหนึ่งร้อยปีก่อน โดยในอดีตนั้นมาในลักษณะของการค้าขายสินค้าธรรมดา การล่าอาณานิคม และเป็นกระแสกดดันที่มีต้นทางมาจากยุโรปเพียง

แหล่งเดียว แต่ปัจจุบันมีมาจากหลายทิศทางทั้งจากอเมริกา ยุโรป หรือแม้แต่ในเอเชียนี้เองด้วย โดยกระแสข้อเรียกร้องจากภายนอกในเวลานี้ มาในรูปของระเบียบเศรษฐกิจโลกใหม่ ที่ปรากฏโฉมหน้าเข้ามาในหลายรูปแบบ มีทั้งแรงกดดันให้เปิดเสรีทางเศรษฐกิจ ทั้งการค้า การลงทุนและบริการ การบังคับใช้มาตรฐานระบบคุณภาพ (ISO Series Quality System) ที่องค์การการค้าระหว่างประเทศว่าด้วยการมาตรฐาน (International Organization for Standardization) กำหนดขึ้น การกำหนดมาตรฐานระบบการจัดการสิ่งแวดล้อม (Environmental Management System) การเรียกร้องให้ปกป้องคุ้มครองทรัพย์สินทางปัญญา การกดดันให้รับรองอนุสัญญาว่าด้วยความหลากหลายทางชีวภาพ การกำหนดโควต้า การรวมกลุ่มเศรษฐกิจของภูมิภาคต่างๆ (trade bloc) รวมทั้งบทบาทและอิทธิพลขององค์กรเหนือรัฐ (supra-national organization) ดังเช่น กองทุนการเงินระหว่างประเทศ (IMF) ธนาคารโลก (IBRD) และองค์การการค้าโลก (WTO) อีกทั้งบริษัทข้ามชาติ (MNCs) ตลอดจนขบวนการคุ้มครองสิทธิมนุษยชน การคุ้มครองแรงงานเด็กและการปกป้องเสรีภาพทางการเมือง หรือแม้กระทั่งสถาบันจัดอันดับเครดิต เป็นต้น จริงอยู่กระแสเรียกร้องต่างๆ ดังกล่าวนั้นอาจจะมีสิ่งที่ไม่ดีเสมอไป แต่การที่เราจะไม่สนใจหรือไม่มีความพร้อมต่อข้อเรียกร้องดังกล่าว ก็จะทำให้เราตกอยู่ฐานะที่เสียเปรียบ

ประการที่สอง กระแสโลกาภิวัตน์มีพลังสูงกว่าในอดีตมากและเป็นกระแสที่ไม่หยุดนิ่ง มีการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา กระแสโลกาภิวัตน์ในอดีตนั้นมีต้นเค้ามาจากการปฏิวัติอุตสาหกรรม (industrial revolution) แต่กระแสโลกาภิวัตน์ครั้งใหม่นี้ ได้รับแรงหนุนเพิ่มจากวิวัฒนาการด้านเทคโนโลยีสารสนเทศ ซึ่งพัฒนาการในด้านนี้กำลังดำเนินไปอย่างกว้างขวางรวดเร็วอย่างไม่เคยปรากฏมาก่อนเลยในประวัติศาสตร์ของมนุษย์ กล่าวคือ ได้มีการทุ่มเททรัพยากรจำนวนมากมาขุดมหาศาล ทั้งเงินทุน เครื่องมืออุปกรณ์ และนักวิจัยที่มีความสามารถสูง สถาบันต่างๆ ทั้งมหาวิทยาลัย องค์กรเอกชน บริษัทขนาดใหญ่ได้ให้ความสนใจผลักดันกันอย่างจริงจัง เครื่องมืออุปกรณ์และเทคโนโลยีสารสนเทศใหม่ๆ ได้ถูกประดิษฐ์คิดค้นขึ้นมาเพื่อทดแทนของเก่าอยู่เสมอ ปรากฏการณ์นี้หลายคนเรียกว่าการปฏิวัติทางด้านสารสนเทศ เพราะได้ทำให้มนุษย์มีความสามารถในการรวบรวม วิเคราะห์ และถ่ายทอดสารสนเทศจำนวนมากได้อย่างฉับพลันทันที โดยปราศจากข้อจำกัดทั้งในด้านสถานที่ ระยะทาง และเวลา การปฏิวัติด้านข้อมูลข่าวสารและเทคโนโลยีสารสนเทศดังกล่าวนี้ เปรียบเสมือนเชื้อปะทุที่ทรงอำนาจ ซึ่งเร่งพลังของกระแสโลกาภิวัตน์ในปัจจุบันให้พุ่งทะยานไปอย่างไม่หยุดยั้ง ทุกวันนี้ เครื่องมืออุปกรณ์และเทคโนโลยีสารสนเทศสมัยใหม่ได้ก้าวเข้าไปมีส่วนอย่างสำคัญในทุกปริมณฑลของทุกกิจกรรมของมนุษย์ ทั้งในทางเศรษฐกิจ สังคม การเมือง การปกครอง การทหาร การเรียน การทำงาน การเล่น การคิด และความบันเทิง เกือบจะไม่มีกิจกรรมใดในยุคโลกาภิวัตน์จะหนีพ้นบทบาทและความสำคัญของสารสนเทศไปได้เลย

ตัวอย่างของกระแสซึ่งไม่หยุดนิ่งมีการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา นั้นได้แก่ระบบการเงินระหว่างประเทศซึ่งได้กลายเป็นเครือข่ายอิเล็กทรอนิกส์ที่เชื่อมโยงถึงกันได้ทั่วโลก ความ

รวดเร็วฉับไวของการรับส่งข้อมูลทำให้การเคลื่อนย้ายเงินทุนระหว่างประเทศเป็นไปได้โดยฉับพลันและมีความถี่สูงยิ่ง ทำนองเดียวกับตลาดเงินตราระหว่างประเทศที่ธุรกรรมเป็นไปอย่างคึกคักและดำเนินต่อเนื่องกันไปตลอด 24 ชั่วโมง จากตลาดนิวยอร์กไปสู่ลอนดอน สโตกโฮล์ม และฮ่องกง นักค้าเงินตราระหว่างประเทศจึงดำเนินธุรกรรมของตนต่อเนื่องกันไปได้ทั้งวันทั้งคืนและมีพลังอำนาจอย่างมหาศาลด้วย เพราะจากสถิติปรากฏว่าเมื่อปี 2538 ปริมาณของเงินที่ตลาดเงินตราต่างประเทศซื้อขายกันโดยเฉลี่ยเพียงวันเดียวมีมูลค่าสูงถึง 1,260 พันล้านดอลลาร์สหรัฐอเมริกาหรือประมาณเท่ากับร้อยละ 84 ของเงินทุนสำรองซึ่งประเทศต่างๆ ทั่วโลกมีอยู่ด้วยเหตุนี้จึงไม่น่าสงสัยเลยว่า เหตุใดธนาคารแห่งประเทศไทยซึ่งพยายามจะเข้าไปต่อกรกับนักเก็งกำไรที่เข้ากดดันค่าเงินบาทเมื่อต้นปีพ.ศ. 2540 จึงไม่อาจต้านทานพลังอำนาจแห่งกองทุนจำนวนมหาศาลของเหล่านักเก็งกำไรได้

ประการที่สาม เป็นกระแสที่ผลักดันให้เกิดกระบวนการรวมตัวเข้าด้วยกัน (consolidation process) ก่อนหน้านี้เราอาจจะเคยได้ยินแนวความคิดของการจัดรูปองค์กรขนาดกระทัดรัดที่มีประสิทธิภาพ ซึ่งมักใช้วลีที่พูดกันทั่วไปว่า “จิ๋วแต่แจ๋ว” แต่ในปัจจุบันเมื่อพิจารณาถึงสภาพการณ์และแนวโน้มที่ปรากฏขึ้นแล้ว โดยเฉพาะอย่างยิ่งในวงการธุรกิจ คำกล่าวนั้นอาจจะต้องเปลี่ยนมาเป็นว่า “ต้องใหญ่จึงจะไปได้” ไปเสียแล้ว เนื่องจากสภาพการแข่งขันของสังคมเศรษฐกิจในยุคโลกาภิวัตน์ได้สร้างความได้เปรียบให้แก่องค์กรธุรกิจที่มีขนาดใหญ่ ฉะนั้น ในระยะที่ผ่านมาจึงปรากฏว่าการรวมตัว หรือการร่วมมือเป็นพันธมิตรทางธุรกิจขององค์กรธุรกิจขนาดยักษ์ในหลายสาขา ทั้งในธุรกิจธนาคาร เช่น การรวมตัวของธนาคารมิตซูบิชิกับธนาคารโตเกียว หรือการรวมตัวระหว่างยูเนียนแบงก์ ออฟ สวิตเซอร์แลนด์ กับสวิส แบงก์ คอร์ป ในธุรกิจเภสัชภัณฑ์ก็มีการรวมตัวระหว่างบริษัท บริสคอลไมเออร์กับสควิบ ในธุรกิจผลิตอาวุธยุทโธปกรณ์ก็มีการรวมตัวระหว่าง บริษัทล็อกฮีดกับมาร์ตินมาเรียดต้า รวมทั้งในธุรกิจการบินก็มีการจับกลุ่มเป็นพันธมิตรทางธุรกิจกันระหว่าง 5 สายการบิน อันได้แก่ การบินไทย ลูฟท์ฮันซ่า สายการบินสแกนดิเนเวียน แอร์แคนาดา และยูไนเต็ดแอร์ไลน์ เป็นกลุ่มพันธมิตรการบินสตาร์ อัลไลแอนซ์ (Star Alliance) เป็นต้น

ประการสุดท้าย เป็นกระแสที่บั่นทอนอำนาจอธิปไตยของรัฐ ในอดีตนั้นรัฐย่อมมีอำนาจสิทธิขาดในการตัดสินใจดำเนินนโยบายต่างๆ เป็นอันมาก แต่ปัจจุบันอธิปไตยนี้ได้เสื่อมถอยลงไปเป็นลำดับ เพราะข้อมูลข่าวสารมากมายที่ถ่ายทอดไปได้อย่างฉับพลันทันที และนโยบายของบริษัทข้ามชาติที่ลงทุนในต่างประเทศ ตลอดจนเสรีภาพในการเคลื่อนย้ายเงินทุน เสรีภาพในการเดินทาง เสรีภาพในการค้าขาย มีผลกระทบกระเทือนทั้งในทางเศรษฐกิจ สังคม การเมือง และวัฒนธรรม เป็นข้อมูลที่ไหลบ่าไปมาได้โดยเสรี โดยที่เส้นพรมแดนและอำนาจอธิปไตยของรัฐไม่อาจกีดขวางและควบคุมได้แต่อย่างใด อาทิ อัตราดอกเบี้ย และอัตราแลกเปลี่ยนเงินตราสกุลต่างๆ ย่อมมีผลต่อการตัดสินใจดำเนินนโยบายทางเศรษฐกิจของรัฐบาล ดังนั้น อำนาจการตัดสินใจดำเนินนโยบายต่างๆ ของรัฐจึงถูกแทรกแซงด้วยปัจจัยภายนอกมากขึ้นเป็นลำดับ

เท่าที่กล่าวถึงคุณลักษณะของกระแสโลกาภิวัตน์ซึ่งกำลังพัดโหมเข้ามาสู่ประเทศไทย หากจะสรุปสั้นๆ คงกล่าวได้ว่า เป็นกระแสที่เข้ามาจากภายนอกประเทศในหลายรูปแบบ มีขนาดใหญ่ มีพลังอำนาจสูง เปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลาและท้าทายอำนาจอธิปไตยของรัฐ ปัญหาสำคัญที่เผชิญหน้าเราอยู่ในขณะนี้ คือ ผู้นำหรือชนชั้นนำของไทยจะมียุทธวิธีอย่างไรที่จะรับมือกับกระแสดังกล่าว ซึ่งในทัศนะของผมนั้น ผู้นำหรือชนชั้นนำของไทยจะต้องเร่งดำเนินการในหลายเรื่องดังต่อไปนี้

ประการแรก ผู้นำไทยจะต้องให้ความสนใจอย่างเต็มที่กับกระแสโลกาภิวัตน์ ชาวเรือจะต้องสนใจต่อกระแสน้ำและคลื่นลมในท้องทะเล จึงจะสามารถนำนาวาของตนไปสู่จุดหมายได้โดยสวัสดิภาพฉันใด ผู้นำไทยก็จะต้องตระหนักถึงลักษณะและพลังอำนาจของกระแสโลกาภิวัตน์ฉันนั้น เพราะเป็นปัจจัยซึ่งจะมีผลทั้งในแง่ของโอกาสและภัยคุกคาม เนื่องจากกระแสนี้เป็นสิ่งที่มาจากภายนอก ผู้นำจึงจำเป็นต้องสนใจและให้ความสำคัญกับโลกภายนอกเป็นพิเศษ ผู้นำไทยจะต้องมีทัศนคติที่ทันสมัย ทันทับเหตุการณ์และกระแสความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นภายนอกประเทศ เพื่อพิจารณาให้ใคร่ครวญถึงผลกระทบและโอกาสที่ประเทศชาติจะได้รับและสามารถฉกฉวยได้ ผู้นำไทยจะต้องมีความเข้าใจอย่างชัดเจนและถูกต้องว่า ผลประโยชน์ของเขาคืออะไร และผลประโยชน์ของเราคืออะไร และจะประสานผลประโยชน์ของทั้งสองฝ่ายอย่างไรจึงจะเป็นที่ยอมรับได้ โดยต้องเตรียมรับมือกับสิ่งที่จะเกิดขึ้นเสียแต่เนิ่นๆ ไม่รอคอยให้ปัญหามาถึงเสียก่อนจึงหาทางแก้ไขซึ่งอาจจะสายเกินไป พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นตัวอย่างที่ดีเลิศในด้านนี้ เพราะเมื่อเสด็จขึ้นครองราชย์พระองค์ก็ทรงให้ความสนใจสนพระทัยในเรื่องการต่างประเทศทันทีโดยเฉพาะอย่างยิ่งยุโรป และได้เสด็จประพาสยังต่างประเทศหลายครั้ง ทรงศึกษาสภาพการณ์และความเป็นไปในดินแดนเหล่านั้นเพื่อจะทรงนำมาปรับปรุงใช้กับประเทศสยาม

ประการที่สอง ผู้นำไทยจะต้องปฏิรูปปรับปรุงประเทศเพื่อให้มีศักยภาพเพียงพอที่จะรับมือกับกระแสความเปลี่ยนแปลง เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชย์ พระองค์ทรงเริ่มดำเนินการปฏิรูปปรับปรุงประเทศสยามอย่างขนานใหญ่ เพื่อให้บ้านเมืองมีความทันสมัย เท่ากับเป็นการเตรียมพร้อมสำหรับการรับมือกับโอกาสและภัยคุกคามของกระแสโลกาภิวัตน์ สำหรับการเผชิญหน้ากับการท้าทายของกระแสดังกล่าวอีกครั้งหนึ่งในปัจจุบัน ซึ่งสังคมเศรษฐกิจไทยกำลังก้าวไปสู่ระเบียบเศรษฐกิจโลกใหม่ที่เต็มไปด้วยการต่อสู้แข่งขัน ความเร่งรีบสับสน และความผันแปรไม่แน่นอนนั้น ประเทศเราก็มีความจำเป็นอย่างเร่งด่วน ที่จะต้องปฏิรูปหรือปรับระบบที่มีอยู่ให้ทันสมัย ทั้งระบบราชการ ระบบการเมือง การปกครอง และระบบการบริหารจัดการ ให้มีความโปร่งใส มีขอบข่ายการรับผิดชอบที่ชัดเจน มีการกระจายอำนาจ รวมทั้งลดขนาดของระบบราชการลง ทั้งนี้ก็เพื่อให้กลไกทั้งหลายมีสมรรถภาพเพิ่มขึ้น พร้อมทั้งรับมือกับกระแสความเปลี่ยนแปลงครั้งใหม่นี้

ประการที่สาม ผู้นำจะต้องให้ความสำคัญกับการยกระดับคุณภาพของบุคลากร ประเทศไทยไม่ใช่เป็นประเทศยากจน แต่ก็ไม่ใช่เป็นประเทศร่ำรวยมาก ทรัพยากรธรรมชาติที่ประเทศเคยมีอย่างอุดมสมบูรณ์นั้น ได้ถูกพัฒนาและใช้ไปจนเหลือน้อยลงไปทุกที แต่ยังมีทรัพยากรอีกกลุ่มหนึ่งที่ยังไม่ได้

มีการพัฒนาอย่างจริงจังทั้งด้านและต่อเนื่อง ทรัพยากรกลุ่มนั้นก็คือ "คนไทย" หากประเทศไทยปรารถนาที่จะมีการพัฒนาอย่างยั่งยืนต่อเนื่องไปได้ในยุคโลกาภิวัตน์นั้น เราจะมิควรสร้างตีกระฟ้าต่อไปอย่างเช่นปัจจุบันคงจะไม่ได้ ถึงเวลาแล้วที่เราจะต้องสร้างคนโดยการปฏิรูปการศึกษาอย่างจริงจัง ดังเช่นที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงปฏิรูปการศึกษาในรัชสมัยของพระองค์ ระบบการศึกษาของไทยในปัจจุบันจำเป็นต้องมีการปรับปรุงอย่างขนานใหญ่ เพื่อให้คนไทยรุ่นใหม่มีความรู้ในวิทยาการที่ทันสมัย รู้จักการคิดการวิเคราะห์ การตั้งคำถามและการหาคำตอบ และที่สำคัญยิ่งกว่านั้น สังคมไทยเองต้องรู้จักใจกว้าง ยอมรับทัศนคติความคิดเห็นที่คิดแตกต่างจากของตน ยอมรับคุณค่าของการโต้แย้งเห็นคุณค่าและความจำเป็นของความคิดริเริ่ม ส่งเสริมและเชิดชูค่านิยมของการใฝ่หาความเป็นเลิศ กระบวนการสร้างบุคลากรคุณภาพไม่ใช่จะทำอยู่เฉพาะภายในสถานศึกษาเท่านั้น แต่จะต้องทำให้เป็นระบบทั้งในภาคราชการและเอกชน ถ้าหากผู้นำไม่ลงทุนกับการยกระดับคุณภาพของบุคลากร ในยุคที่ประชาคมโลกกำลังพัฒนาเสริมสร้างองค์ความรู้แขนงต่างๆ ไปอย่างรวดเร็วมหาศาลนั้น สังคมไทยก็จะถูกทอดทิ้งไว้เบื้องหลัง ไม่อยู่ในฐานะที่จะทัดเทียมกับคนอื่นที่ก้าวหน้าได้

ประการที่สี่ ผู้นำจะต้องส่งเสริมการปฏิรูปเศรษฐกิจเพื่อให้เกิดการแข่งขันที่เป็นธรรมในทุกด้าน สังคมเศรษฐกิจไทยในยุคโลกาภิวัตน์นั้นจะถูกกระแสกดดันให้ต้องมีการเปิดเสรีในทางเศรษฐกิจ (liberalization) อย่างแน่นอน ด้วยเหตุนี้ การแข่งขันอย่างรุนแรงจากคู่แข่งที่มาจากต่างประเทศ ซึ่งเปรียบพร้อมด้วยเงินทุน เทคโนโลยี และระบบการบริหารจัดการที่มีประสิทธิภาพนั้น เป็นสิ่งที่ไม่อาจหลีกเลี่ยงได้ ผู้นำจึงต้องเตรียมสังคมเศรษฐกิจไทยให้มีความพร้อมสำหรับการแข่งขันดังกล่าว ด้วยการส่งเสริมการแข่งขันอย่างเสรีและเป็นธรรมให้เกิดขึ้นโดยเร็วที่สุด เพื่อมุ่งเพาะศักยภาพในการแข่งขันของวิสาหกิจไทยสำหรับการเตรียมรับมือกับการเปิดเสรีในทางเศรษฐกิจ

ประการที่ห้า ผู้นำจะต้องให้ความสำคัญและส่งเสริมการวิจัยและพัฒนา เมืองไทยในยุคโลกาภิวัตน์นั้น จำเป็นจะต้องเสริมสร้างสมรรถภาพในการจับประเด็นปัญหากับการแก้ไขและพัฒนาด้วยตนเองเป็นหลัก การวิจัยและพัฒนาจึงมีความสำคัญอย่างยิ่ง แม้ในระยะเริ่มต้นจะไม่อาจนำไปสู่ความรู้ใหม่ที่มีความสำคัญขั้นพื้นฐานก็ตาม แต่ก็มีผลพลอยได้ที่สำคัญกว่า คือการสร้างรากฐานและทัศนคติในการพึ่งตนเอง ทำให้เกิดความรอบรู้ สามารถติดตามความก้าวหน้าในวิทยาการได้อย่างรวดเร็วและมีประสิทธิภาพ อนึ่ง การพัฒนาเทคโนโลยีของภาคเอกชนนั้น นับว่าเป็นสิ่งจำเป็นและจะต้องได้รับการสนับสนุนให้เพิ่มมากขึ้นอย่างจริงจังด้วย หากเราต้องการจะเพิ่มความสามารถในการแข่งขันระหว่างประเทศของเศรษฐกิจไทย

ประการที่หก ผู้นำจะต้องดำเนินนโยบายสร้างสัมพันธมิตร เนื่องจากกระแสโลกาภิวัตน์นั้นบั่นทอนอธิปไตยของรัฐดังกล่าวแล้ว ผู้นำจึงมีความจำเป็นต้องหาวิธีผ่อนเพลาผลกระทบดังกล่าว วิธีหนึ่งที่สามารถทำได้ก็คือ การแสวงหาพันธมิตร เพื่อสร้างความร่วมมือกันให้มีความเข้มแข็ง และมีอำนาจต่อรองกับกระแสกดดันและแรงบีบบังคับจากภายนอก ดังเช่นที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้

เสด็จประพาสยุโรป ทั้งนี้ก็เพื่อสร้างและนำเอาความสัมพันธ์ทางการทูตมาแก้ปัญหาการเมือง ทุกวันนี้แนวนโยบายเช่นนั้นก็ยังเป็นวิถีทางที่มีประโยชน์ ถ้าผู้นำไทยให้ความสำคัญและมีนโยบายที่ชัดเจนต่อการรวมกลุ่ม สร้างความร่วมมือกันทั้งในภูมิภาคนี้และอาณาบริเวณอื่นซึ่งมีจุดขึ้นหรือมีผลประโยชน์ร่วมกัน และขยายผลให้กว้างขวางออกไปอย่างต่อเนื่องก็จะเป็นภูมิคุ้มกันเพื่อลดแรงกดดันจากกระแสโลกาภิวัตน์ได้

ประการสุดท้าย ผู้นำจะต้องสามารถสร้างความเชื่อถือให้เกิดขึ้นได้ ถ้าหากจะพิเคราะห์ให้ดีแล้วก็จะพบว่า ปัญหาอันสำคัญยิ่งของสังคมเศรษฐกิจและการเมืองไทย ทั้งเป็นรากเหง้าแห่งความยุ่งยากสับสนวุ่นวายต่างๆ ในบ้านเมืองของเรานั้นก็คือ ระดับความน่าเชื่อถือของผู้นำยังไม่อยู่ในเกณฑ์ที่น่าพอใจและเป็นที่ยอมรับทั้งแก่สาธารณชนไทยรวมทั้งประชาคมโลกด้วย ทั้งนี้ก็เนื่องจากมีเครื่องบ่งชี้อยู่หลายประการ อาทิ การขาดความรับผิดชอบต่อภาระหน้าที่และพันธสัญญา การขาดความเคารพในกฎหมาย และระเบียบกติกาของสังคม การขาดความกล้าหาญและโปร่งใสในการตัดสินใจ ความน่าเชื่อถือแคลงในความซื่อสัตย์สุจริต และการลอบหน้าปะจุมุก เหล่านี้เป็นต้น พฤติกรรมที่อาจยกมาเป็นตัวอย่างซึ่งเป็นรูปธรรมก็คือ ในวิกฤตการณ์เศรษฐกิจไทยปัจจุบัน ซึ่งก่อให้เกิดความสูญเสียอย่างเหลือคณานับจนรัฐบาลต้องขอความช่วยเหลือจากกองทุนการเงินระหว่างประเทศนั้น ในกรณีนี้ประเทศเกาหลีใต้ ผู้นำของเขาได้ออกมาขอโทษประชาชนในการบริหารงานที่ผิดพลาดของตน แต่ในประเทศไทยนอกจากสิ่งนี้จะมีได้ปรากฏขึ้นแล้ว ยังดูเหมือนว่าความผิดพลาดสูญเสียที่เกิดขึ้นจะปราศจากผู้รับผิดชอบอีกด้วย

การที่ผู้นำไทยมิได้รับความเชื่อถือเท่าที่ควรนั้น ข่อมก่อให้เกิดผลเสียหายอย่างใหญ่หลวงต่อประเทศ กล่าวคือ การที่ผู้นำไม่เป็นที่ยอมรับและขาดซึ่งศรัทธาของประชาชน จะทำให้การแก้ไขปัญหาและการปฏิบัติการกิจซึ่งส่วนใหญ่แล้วข่อมต้องการความร่วมมือสนับสนุนจากสาธารณชนก็จะดำเนินไปด้วยความยากลำบาก จึงเท่ากับบั่นทอนกำลังและศักยภาพของบ้านเมืองไปโดยปริยาย สำหรับภายนอกก็เป็นการยากเช่นเดียวกันที่จะได้รับการสนับสนุนช่วยเหลือและร่วมมืออย่างเต็มที่จากมิตรประเทศ เพราะฉะนั้น トラบใดที่ผู้นำไทยยังไม่สามารถสร้างความเชื่อถือและยอมรับทั้งภายในและภายนอกประเทศขึ้นมาได้แล้ว トラบนั้นประเทศไทยก็จะไม่สามารถรับมือกับกระแสโลกาภิวัตน์ได้อย่างเต็มที่ อนึ่ง ผู้นำไทยจะต้องเล็งเห็นความสำคัญของการเปิดเผยข้อมูลที่จำเป็นให้สาธารณชนทราบ และพยายามผลักดันให้สิ่งนี้เกิดขึ้นในสังคมไทยด้วย เพราะปัญหาสำคัญยิ่งอีกอย่างหนึ่งในบ้านเมืองเราก็คือ สาธารณชนไม่ได้รับทราบข่าวสารข้อมูลที่จำเป็นมากเท่าที่ควร ผมมีความเห็นด้วยเป็นอย่างยิ่งกับคำกล่าวของ นายมิเชล กองเคซุ ผู้อำนวยการกองทุนการเงินระหว่างประเทศ ที่ได้ระบุว่า การที่สถาบันการเงินของเราเกิดปัญหาอย่างรุนแรงขึ้นดังที่ปรากฏอยู่ขณะนี้ สาเหตุสำคัญก็เนื่องจากการไม่มีการเปิดเผยข้อมูลที่มีคุณภาพตามเกณฑ์มาตรฐานสากล เมื่อเกิดปัญหาขึ้น กว่าสังคมจะได้รับทราบ สถานการณ์ก็ร้ายแรงเกินกว่าจะเยียวยาได้เสียแล้ว เพราะฉะนั้น ถ้ามีการเปิดเผยข้อมูลให้มีความโปร่งใสได้มาตรฐานที่นานาประเทศ

เขายอมรับกับ ปัญหาก็คงจะไม่รุนแรงและก่อให้เกิดความสูญเสียอย่างมหาศาลเช่นที่เป็นอยู่ ดังนั้น ผู้นำไทยจะสั่งกให้มีความสำคัญและผลักดันในเรื่องดังกล่าวนี้ด้วย

ผมมีความรู้สึก ว่า บัดนี้ สังกม และเศรษฐกิจไทย กำลังอยู่ในวาระแห่งความจำเป็นอันเร่งด่วนที่จะต้องมีการปฏิรูปปรับเปลี่ยนกันอย่างขนานใหญ่ เพื่อยกเครื่องสังกมและเศรษฐกิจของเราให้มีประสิทธิภาพและมีศักยภาพเพียงพอที่จะรับมือกับกระแสโลกาภิวัตน์ซึ่งกระพือโหมเข้ามาอีควาระหนึ่ง เมื่อร้อยปีก่อนผู้นำของเราคือพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงปฏิรูปเปลี่ยนแปลงประเทศสยามไปสู่ความทันสมัย สามารถนำพาสยามประเทศผ่านพ้นวิกฤตการณ์มาได้อย่างงดงาม บัดนี้ ภาระหน้าที่อันสำคัญยิ่งซึ่งเผชิญหน้าพวกเรา โดยเฉพาะอย่างยิ่งผู้นำและชนชั้นนำก็คือ ทำอย่างไรจึงจะปฏิรูปปรับเปลี่ยนสังกมเศรษฐกิจไทยในด้านต่างๆ ให้มีความทันสมัย มีประสิทธิภาพ และศักยภาพเพียงพอที่จะรับมือกับกระแสโลกาภิวัตน์ในปัจจุบัน ซึ่งต้องการทั้งสติปัญญา ความรู้ ความสามารถ และโดยเฉพาะอย่างยิ่งความกล้าหาญ ผู้นำและชนชั้นนำของไทยในปัจจุบันจะทำได้หรือไม่เพียงไร?

การปฏิรูปสยามกับการต่อต้านอิทธิพล ของจักรวรรดินิยมตะวันตก

ม.ร.ว. เทพ เทวกุล¹

ในการเฉลิมฉลองวันครบรอบหนึ่งร้อยปีของการเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรกของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในปี พ.ศ.2540 ได้เปิดโอกาสให้นุชนรุ่นหลังได้ย้อนรำลึกถึงเหตุการณ์ในอดีต ซึ่งเมื่อสยามต้องเผชิญกับปัญหาวิกฤตทางการเมืองระหว่างประเทศ การเผชิญหน้ากับอุปสรรคปัญหาทั้งภายในและภายนอก ตลอดจนวิธีการที่จะแก้ไขอุปสรรคปัญหาเหล่านั้น ยังผลให้ประเทศสยามรอดพ้นจากการต้องตกเป็นประเทศภายใต้อาณานิคมของตะวันตก และสามารถพัฒนาประเทศชาติบ้านเมืองมาตราบเท่าทุกวันนี้

การแผ่ขยายอิทธิพลของประเทศตะวันตก ได้มีผลทำให้ประเทศในภูมิภาคจำต้องเผชิญกับสถานการณ์ระหว่างประเทศที่ผิดแปลกไปจากเดิม เนื่องจากการกดดันของประเทศตะวันตกให้ยอมรับระเบียบปฏิบัติและกฎเกณฑ์ที่บรรดาประเทศตะวันตกได้กำหนดขึ้นเพื่อการปฏิบัติระหว่างกัน ระบบการเมืองและความสัมพันธ์ระหว่างประเทศจึงเริ่มเป็นไปตามกรอบกฎเกณฑ์และรูปแบบของตะวันตก

จุดเริ่มต้นของการแผ่ขยายอิทธิพลตะวันตกเข้าสู่ประเทศสยามนั้น ได้มีขึ้นโดยฝ่ายตะวันตกโดยเฉพาะอังกฤษได้พยายามเข้ามาเจรจาเพื่อเปิดประเทศสยาม ตั้งแต่เมื่อรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระเจ้านั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 3 แล้ว แต่ในครั้งนั้นฝ่ายสยามไม่ยินยอมผ่อนปรนจึงไม่มีผล ครั้นถึงรัชกาลที่ 4 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้ทรงเล็งเห็นความจำเป็นและคุณค่าในการติดต่อกับอารยประเทศตะวันตกอยู่โดยตลอดมาแล้ว จึงได้มีพระราชดำริที่จะจัดส่งราชทูตจากประเทศสยามไปเข้าเฝ้าสมเด็จพระราชินีวิกตอเรียแห่งบริเตนคณหนึ่ง อีกคณหนึ่งไปเข้าเฝ้าสมเด็จพระจักรพรรดิหลุยส์นโปเลียนที่ 3 ที่ฝรั่งเศส โดยทางอังกฤษและฝรั่งเศสได้ส่งเรือรบมารับราชทูตจากประเทศสยามแต่ละคณเพื่อให้เดินทางไปเข้าเฝ้าองค์พระประมุขของมหาอำนาจทั้งสองประเทศ พร้อมด้วยพระราชสาสน์จากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและเครื่องราชบรรณาการที่ส่งไปถวาย ประเด็นสำคัญที่บรรจุอยู่ในพระราชสาสน์ทั้งสองฉบับ ได้แก่ความพร้อมของประมุขของสยามที่จะรับการติดต่อค้าขายจากมหาอำนาจทั้งสองของยุโรป การกระทำความตกลงว่าอาจถือได้ว่าเป็นวิเทโศบายที่ชาญฉลาดของรัชกาลที่ 4

¹องคมนตรี อดีตปลัดกระทรวงการต่างประเทศ

เพื่อปกป้องสยามมิให้ต้องตกไปอยู่ภายใต้การปกครองแบบอาณานิคมของมหาอำนาจตะวันตกในภูมิภาค
ขณะนั้น

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชย์สืบต่อจากสมเด็จพระบรม
ชนกในปี พ.ศ.2411 ในขณะที่ทรงยังไม่บรรลุนิติภาวะ จึงยังไม่อยู่ในฐานะที่จะตัดสินพระทัยทาง
ด้านพระบรมราโชบายด้วยพระองค์เองได้โดยไม่หาหรือสมเด็จพระเจ้าพระยามหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค)
ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินผู้ซึ่งพระบรมชนกนาถ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มอบหมายและ
ฝากฝังบ้านเมืองและพระราชโอรสไว้

ดังนั้น การพัฒนาระบบบริหารราชการแผ่นดินและการปรับปรุงระบบกฎหมาย ตลอดจน
จนระบบเศรษฐกิจและสังคมของสยามตามพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เพื่อความอยู่รอดของสยาม ให้สยามเป็นที่ยอมรับของประเทศตะวันตก และคงความเป็นเอกราชปลอดภัย
จากลัทธิจักรวรรดินิยมจึงยังไม่สามารถก่อตัวได้อย่างเต็มที่ ด้วยองค์พระประมุขและบรรดาเสนาบดีต้อง
เผชิญกับอุปสรรคนานัปการ ทั้งที่เป็นอุปสรรคจากปัจจัยภายในอันสืบเนื่องมาจากการต่อต้านจากกลุ่มชน
ที่เสียผลประโยชน์จากการเปลี่ยนแปลงที่จะเกิดขึ้น และอุปสรรคจากปัจจัยภายนอกอันสืบเนื่องมาจากข้อ
เรียกร้องและเงื่อนไขที่มหาอำนาจในยุโรปซึ่งแข่งขันกันสร้างอิทธิพล ได้กดดันให้ประเทศสยามปฏิบัติตาม

อาจจะกล่าวได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงดำเนินการปฏิรูปการ
บริหารประเทศทั้งทางด้านการเมือง เศรษฐกิจ และสังคม อย่างเป็นระบบในทุกๆ ด้านอย่างพร้อมเพรียง
กัน โดยทันทีที่ทรงบรรลุนิติภาวะและขึ้นครองราชย์โดยสมบูรณ์เมื่อวันที่ 11 พฤศจิกายน พ.ศ.2416

จากการที่ได้เสด็จประพาสสิงคโปร์ เกาะชวา และอินเดีย ในช่วงปี พ.ศ.2413-2414
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทอดพระเนตรเห็นความเจริญของบ้านเมืองในดินแดนใกล้
เคียงที่ควรนำมาปรับปรุงบ้านเมืองของไทยเราเอง และทรงตระหนักว่า “ถ้าบ้านเมืองใดประเทศใดยังถ้อย
ตามที่เป็นการกดขี่แก่กันนั้นอยู่แล้ว เห็นว่าประเทศนั้นเมืองนั้นยังไม่เจริญแน่” แต่หากพระองค์จะทรง
เป็นผู้จัดการแต่ผู้เดียวก็จะไม่มีใครสำเร็จไปได้ (แต่) “ถ้ามีผู้ที่ช่วยกันคิดหลายปัญญาแล้ว... ความดี ความ
เจริญก็จะบังเกิดแก่บ้านเมือง” จึงได้ทรงตั้งสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดินขึ้นจำนวนสิบเอ็ดคน เมื่อวันที่ 8
พฤษภาคม พ.ศ.2417 และต่อมาได้ทรงตั้งสภาองคมนตรีขึ้นจำนวนห้าสิบสามคน

สำหรับหน้าที่และความรับผิดชอบของสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดินนั้น พระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้พระราชทานพระบรมราโชบายไว้สองประการ

ประการแรก มีอำนาจชี้คหน่วง ชัดขวางพระเจ้าแผ่นดินได้ (กล่าว) คือ การใดๆ ที่พระเจ้า
แผ่นดินทรงพระราชดำริ เป็นการไม่ต้องด้วยยุติธรรม ราษฎรจะได้รับความเดือดร้อน มีแต่เร่งเอาเงินแก่
ราษฎรทั้งแผ่นดิน เป็นต้น และ...

ประการที่สอง ปกฏษาการบังคับการตามสิ่งเห็นชอบโดยยุติธรรม... (กล่าว) คือ การใดๆ ซึ่งเป็นอยู่แล้วก็ดี ฤาการที่จะมีผู้คิดต่อไปภายหน้า เคา่นซ์ล (สภาที่ปรึกษาฯ) ก็ต้องมีอำนาจจะตรวจตราดูข้อนั้น ถ้าเห็นว่าไม่ถูกต้อง ไม่เป็นคุณแก่แผ่นดิน ไม่เป็นคุณแก่ราษฎรทั่วไป ก็จะต้องคัดค้านว่ากล่าวได้เต็มอำนาจทีเดียว

จากบันทึกและเอกสารทางการของ Sir Ernest Satow, Minister-resident ของอังกฤษที่ได้มาปฏิบัติหน้าที่ในประเทศสยามระหว่างปี ค.ศ.1884-1888 (พ.ศ.2427-2431) เรียบเรียงโดย Nigel Brailey และสมาคมประวัติศาสตร์ภายใต้พระอุปถัมภ์ของสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ได้นำออกพิมพ์เผยแพร่และออกวางจำหน่ายเฉพาะเล่มหนึ่ง ซึ่งเป็นบันทึกเหตุการณ์ในช่วงปี ค.ศ.1884-1885 (พ.ศ.2427-2428) ปรากฏว่ามีข้อสนเทศต่างๆ อยู่มากมายเกี่ยวกับการเมืองภายในของสยามในยุคนั้น นอกจากนั้นยังได้มีการบันทึกปัญหาความกดดันจากประเทศในยุโรปที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและบรรดาเสนาบดีของสยามต้องประสบในการบริหารประเทศและการถ่วงดุลย์อำนาจระหว่างประเทศตะวันตกที่เข้ามามีบทบาทเกี่ยวข้องกับภูมิภาคนี้

อาจกล่าวได้ว่าความพยายามปรับปรุงปฏิรูปด้านต่างๆ ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5 เป็นการเปลี่ยนระบบจากอำนาจที่กระจายอยู่ตามฝ่ายต่างๆ ทั้งในด้านอิทธิพลการปกครอง เศรษฐกิจ การเก็บภาษีมารวมศูนย์แบบ centralization เพื่อรองรับการจัดตั้งหน่วยราชการกระทรวงสมัยใหม่ที่พระมหากษัตริย์จะทรงอำนาจรวม โดยทรงพยายามที่จะลดอำนาจและความสำคัญของวังหน้า ซึ่งตามพระราชประเพณีคือผู้ที่สืบต่อสันตติวงศ์ เพื่อให้สถาบันพระมหากษัตริย์ได้รับการสืบต่อโดยพระราชโอรสเท่านั้น ทรงเลิกจุดศวมภ์เพื่อจัดตั้งกระทรวง ทบวง กรม ทรงพยายามให้มีการจัดการด้านศุลกากรกลับมายู่ภายใต้พระราชอำนาจ และผลักดันให้เสนาบดีต่างๆ มีบทบาทลดน้อยลง โดยเฉพาะกลาโหมและกรมท่าผู้กุมการจ้ดเก็บรายได้ส่งพระคลัง ซึ่งหากศึกษาจากประวัติศาสตร์ของชาติอื่นๆ ในเยอรมัน อิตาลี หรือญี่ปุ่น ก็เป็นวิธีการสร้าง modern nation state ทั้งสิ้น

ความพยายามดังกล่าวได้กระทบโดยตรงต่อผลประโยชน์ของกลุ่มขุนนางที่มีอำนาจและอิทธิพลมาตั้งแต่ปลายสมัยอยุธยาและต้นสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ในบันทึกของ Sir Ernest Satow ได้เขียนไว้ชัดเจนว่าพระมหากษัตริย์ทรงมีพระราชอำนาจเฉพาะแต่ในเมืองหลวงและบริเวณรอบๆ เท่านั้น ส่วนที่เหลือทั้งหมดอยู่ในอำนาจของกลุ่มเสนาบดี โดยเฉพาะกรมท่าและกลาโหม ซึ่งเป็นผู้จัดเก็บรายได้ส่งพระคลังโดยหักเก็บไว้เองส่วนหนึ่ง และยังระบุไว้อีกด้วยว่า ความพยายามนี้หากทำไม่สำเร็จ ความหวังที่จะสร้างความก้าวหน้าให้ประเทศสยามก็แทบจะไม่มี

ซึ่งในท้ายที่สุดแล้ว ผลแห่งความพยายามข้างต้นได้ก่อให้เกิดกระแสการต่อต้านจากกลุ่มขุนนางเหล่านี้จนเกิด “วิกฤตการณ์วังหน้า” ในปลายปี พ.ศ.2417 ซึ่งนับเป็นวิกฤตการณ์ภายในที่สำคัญที่

สุด เป็นเรื่องที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเสียดายพระทัยมาก และทำให้พระองค์ต้องทรงชะลอการดำเนินนโยบายปฏิรูป ทำให้โครงการต่างๆ ต้องหยุดชะงักลงเกือบจะทั้งหมด ทรงตระหนักดีว่าความมั่นคงและความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของประเทศมีความสำคัญและยังคงต้องพึ่งพาอาศัยเสนาบดีหัวเก่าอยู่มาก อย่างไรก็ตาม พระองค์ก็ได้ละทิ้งพระราชปณิธานในการปฏิรูปพัฒนาประเทศ และการปฏิรูปครั้งที่สองก็ได้เริ่มขึ้น หลังจากสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ได้ถึงแก่พิราลัยในปี พ.ศ.2435 และกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญได้ทิวงคตในอีกสามปีต่อมา พระราชปณิธานในการสร้างประเทศให้ทันสมัยนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้รับการสนับสนุน และตอบสนองจากบรรดาพระอนุชาที่ปรีชาสามารถและข้าราชการรุ่นใหม่อย่างพร้อมเพรียง

ในด้านเศรษฐกิจ ได้มีการจัดตั้งหอรัษฎากรพิพัฒน์จัดการเกี่ยวกับการเงินแผ่นดิน นอกจากนี้ ได้ว่าจ้างผู้เชี่ยวชาญเข้ามาบริหารและจัดวางระบบการเงินและการคลังและการปรับปรุงระบบการเก็บภาษีอากรขึ้น เพื่อให้รัฐมีรายได้เพียงพอที่จะนำงบประมาณรายได้มาพัฒนาประเทศ ทรงโปรดการก่อสร้างเส้นทางรถไฟ ทรงริเริ่มการไปรษณีย์โทรเลข อันเป็นรากฐานสำคัญของการคมนาคม สื่อสาร และขยายตัวทางพาณิชย์ในเวลาต่อมา

ในด้านสังคม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงประกาศกฎหมายเลิกทาสในปี พ.ศ.2417 โดยกฎหมายดังกล่าวมีผลบังคับใช้ในปี พ.ศ.2431 ซึ่งมีการประมาณว่ามีทาสจำนวนหนึ่งในสี่ของประชากรสยามในเวลานั้นได้เป็นไทแก่ตัวอย่างไม่มีการเสียเลือดเนื้อ ทั้งๆ ที่ในขั้นตอนของการเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่นี้ มีผู้เสียผลประโยชน์จากการไม่มีทาสอยู่ไม่น้อย และหากวิเคราะห์ในเชิงยุทธศาสตร์การป้องกันลัทธิจักรวรรดินิยมแล้ว การเลิกทาสดังกล่าวก็ถือเป็นการเตรียมพร้อมของประเทศสยามที่จะตอบโต้สาเหตุอันอาจจะถูกนำมายกอ้างในการล่าอาณานิคมของมหาอำนาจยุโรปในขณะนั้นอีกด้วย

ที่นี้ เมื่อพูดถึงเรื่องการปฏิรูปสยามกับการต่อต้านอิทธิพลจากลัทธิจักรวรรดินิยมแล้ว หากไม่ให้ภาพของการแข่งขันเพื่อขยายอิทธิพลระหว่างอังกฤษและฝรั่งเศสในภูมิภาคนี้ ก็ดูจะไม่รอบด้าน ซึ่งเรื่องดังกล่าวนี้ได้รับการบันทึกไว้จากแง่มุมของอังกฤษหลายตอน เช่นในบันทึกของ Sir Ernest Satow ในโอกาสที่ได้เข้าพบกับพระองค์เจ้าเทวัญอุไทยวงศ์ (ต่อมาได้รับพระราชทานอิสริยยศ สถาปนาเป็นสมเด็จพระยาเทวะวงศ์วโรปการ) ซึ่งในขณะนั้นยังดำรงตำแหน่งเป็นราชเลขานุการในพระองค์ฝ่ายต่างประเทศ เมื่อวันที่ 12 มีนาคม ค.ศ.1884 (พ.ศ.2427) นอกเหนือจากการแลกเปลี่ยนข้อคิดเห็น การจัดทำอนุสัญญาระหว่างสยามกับประเทศต่างๆ ในยุโรปในเรื่องการนำเข้าและการค้าสุรา การปฏิบัติต่อคนในบังคับของอังกฤษโดยฝ่ายเจ้าหน้าที่รัฐบาลสยาม พระองค์เจ้าเทวัญอุไทยวงศ์ก็ยังได้แจ้งให้ Sir Ernest Satow ได้ทราบถึงข้อเรียกร้องของกงสุลใหญ่ฝรั่งเศส ซึ่งในขณะนั้นได้แก่ Comte Alexandre Lejumeau de Kergaradec ในเรื่องปัญหาเงื่อนไขคุ้มครองของฝรั่งเศสที่จะขอเข้าควบคุมและบริหารบริการโทรเลขจาก

เขตชายแดนเขมรจนถึงเขตแดนสยามกับพม่าซึ่งอยู่ภายใต้การปกครองของอังกฤษ จนกว่าเจ้าหน้าที่ของสยามจะสามารถรับช่วงไปปฏิบัติได้เอง โดยทางฝ่ายสยามมีความหวังเกรงว่าการที่จะให้เจ้าหน้าที่ฝรั่งเศสเข้าควบคุมแบบเบ็ดเสร็จเด็ดขาดสำหรับบริการโทรเลขของสยาม อาจเป็นเรื่องที่ทำให้ฝรั่งเศสเข้ามามีอำนาจสิทธิขาดมากเกินไป และสิ่งที่ฝ่ายสยามต้องการคือการทำให้ทั้งเจ้าหน้าที่อังกฤษและฝรั่งเศสเข้าทำงานร่วมกัน นอกจากนั้น ยังมีเรื่องกรณีพิพาทระหว่างชาวจีนกับบาทหลวงคาทอลิกที่แปดริ้ว ซึ่งกงสุลใหญ่ Satow ได้ให้ความเห็นไว้ว่า อาจจะเป็นเรื่องที่ทางฝ่ายฝรั่งเศสอาจใช้เป็นข้ออ้างในการเข้าแทรกแซงในกิจการภายในของสยามก็เป็นได้

เป็นที่น่าสังเกตว่า ในรายงานของกงสุลใหญ่อังกฤษภายหลังจากนั้นได้พาดพิงถึงพฤติกรรมของบาทหลวง “Pere Quentrie” ซึ่งได้ถูกจับตามองด้วยความกังวลจากฝ่ายอังกฤษ เนื่องจากได้พบว่า บาทหลวง Quentrie ได้พยายามที่จะข่าเตือนว่าจีนทบูรณเป็นดินแดนที่เคยเป็นของเขมร ซึ่งทางฝ่ายอังกฤษได้แสดงความกังวลว่า อาจเป็นข้ออ้างของทางฝ่ายฝรั่งเศสได้เป็นอย่างดีที่จะผนวกเอาดินแดนแถบนี้เข้าไปในครอบครองของอินโดจีนฝรั่งเศส นอกจากนี้ กงสุลใหญ่ Satow ยังได้ตั้งข้อสังเกตด้วยว่า แผนที่ที่ทางฝรั่งเศสได้จัดทำขึ้นไว้ ได้ลากแนวเส้นเขตแดนล้ำขึ้นทางเหนือ ซึ่งทางฝ่ายอังกฤษได้ขอให้ทางฝ่ายสยามตอบโต้ด้วยการให้คำแนะนำแก่เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศสยาม ให้ตอบโต้ด้วยการเสนอแผนที่ของสยามเป็นการยืนยันเขตแดนสยาม

ในรายงานฉบับเดียวกันนี้ ทางกงสุลใหญ่ Satow ยังได้บันทึกไว้ด้วยว่า โดยที่บริการโทรเลขจากกรุงเทพฯ ผ่านไปยังทวายยังไม่สามารถเปิดใช้ได้ คนจึงได้แจ้งให้รัฐบาลอินเดียทราบถึงความกังวลของฝ่ายสยามที่จะให้เร่งดำเนินการให้เร็วที่สุดเท่าที่จะทำได้ นอกจากนี้ กงสุลใหญ่ Satow ยังได้เสนอรายงานไปยังกรุงลอนดอนด้วยว่า ได้ทราบจากนาย Hallett ว่า มีชาวฝรั่งเศสชื่อ Neiss ซึ่งได้ออกเดินทางจากไซ่ง่อนโดยลงเรือตามลำน้ำโขงเพื่อไปยังหลวงพระบาง นับว่าเพื่อสำรวจพันธุ์ผีเสื้อและตัวด้วง แต่แท้ที่จริงแล้วภารกิจที่แท้จริงของนาย Neiss ก็คือการไปยุยงให้ประชาชนในหลวงพระบางแยกตัวออกจากการอยู่ภายใต้การปกครองของสยาม

การที่ตัวแทนทางการกงสุลของอังกฤษได้เฝ้าจับตาคู่พฤติกรรมของตัวแทนของฝรั่งเศส โดยได้พยายามรายงานความเคลื่อนไหวของฝ่ายฝรั่งเศสซึ่งเป็นคู่แข่งเข้าไปยังเมืองหลวงของตน เป็นเรื่องของการทำหน้าที่ทางด้านการรักษาผลประโยชน์ เพื่อไม่ให้อังกฤษต้องเสียเปรียบในการดำเนินความสัมพันธ์ทางด้านเศรษฐกิจและการเมืองกับสยาม อีกทั้งยังแสดงให้เห็นถึงการคุมเชิงเพื่อรักษาคุลย์อำนาจระหว่างมหาอำนาจทั้งสองเพื่อไม่ให้เกิดความได้เปรียบเสียเปรียบระหว่างกัน

ในยุคสมัยของการช่วงชิงดินแดนในเอเชียเพื่อการแสวงผลประโยชน์ และความได้เปรียบทางด้านเศรษฐกิจและการค้าระหว่างมหาอำนาจตะวันตก ดังเช่นในยุคสมัยของการล่าเมืองขึ้นในระหว่าง

รัชสมัยของรัชกาลที่ 5 มิใช่เรื่องที่ทางฝ่ายอังกฤษมีความประสงค์ที่จะปกป้องคุ้มครองสยามก็หาไม่ หากแต่เป็นเรื่องของการปกป้องผลประโยชน์ของตนเองเป็นสำคัญ จากข้อความตอนหนึ่งของบันทึกของกงสุลใหญ่ Satow ที่ปรากฏในหน้า 108 ได้มีการบันทึกความเห็นไว้ตอนหนึ่งว่า “The maintenance of the independent Kingdom of Siam between the British dominions on the one hand and the French colony of Saigon with its dependencies of Cambodia, Annam & Tonkin on the other, is the mainspring of our policy here and the success will be best assured by favouring as far as lies in our power the concentration of the King’s authority.” กงสุลใหญ่อังกฤษได้ให้ความเห็นต่อไปด้วยว่า “We should abstain from supporting any claims on the part of the Malay states under our protection against their neighbours who owe the suzerainty of Siam. This policy has already been pursued in the case of the investiture of the raja of Tringanu in 1882; and it is suggested that a similar course would be advisable in the case of the disputed boundary between Perak and Raman.” ท่านกงสุลใหญ่ได้ให้ความเห็นอย่างหนักแน่นเพื่อสนับสนุนเหตุผลข้างต้นว่า “The maintenance of integrity and independence of the Siamese realm is of more importance than the extension of the rule of the Raja of Perak”

เหตุผลที่ท่านกงสุลใหญ่ได้ให้ไว้มีเพียงสองสามประการและที่สำคัญที่สุดได้แก่ “It is far better that we should have a friendly and not too powerful state on our Burmese borders than that we should be next-door neighbours with a powerful rival like France.” ที่เห็นได้ชัดในที่นี้ก็คือ หากทางฝ่ายอังกฤษสนับสนุนให้ทางรัฐมาเลย์เข้ายึดครองแหลมมาลายูทั้งหมด ทางฝ่ายฝรั่งเศสก็อาจถือโอกาสที่จะเข้ายึดครองฝั่งขวาของแม่น้ำโขงโดยเฉพาะดินแดนในเขตลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา จนจรดเขตแดนพม่าที่อยู่ภายใต้อาณานิคมของอังกฤษในขณะนั้น ซึ่งไม่น่าจะสอดคล้องกับผลประโยชน์ของอังกฤษบนดินแดนสยาม เพราะอังกฤษมองว่า

- 1) สยามยังคงต้องพึ่งพาการค้ากับต่างประเทศและยังคงต้องการสินค้าที่ตนเองผลิตไม่ได้
- 2) สยามเป็นแหล่งกิจกรรมที่อุดมสมบูรณ์และสามารถพัฒนาไปได้อีกมาก อีกทั้งยังมีป่าไม้สักที่เป็นทรัพยากรที่มีอยู่ในปัจจุบันและมีศักยภาพต่อไปในอนาคตอีกด้วย

ปัญหาอีกประการหนึ่งที่มาจากข้อเรียกร้องของมหาอำนาจตะวันตก ที่ได้สร้างความยากลำบากให้แก่รัฐบาลสยามเป็นอย่างยิ่ง ได้แก่ ข้อเรียกร้องของมหาอำนาจจากยุโรปที่จะปกป้องคุ้มครองคนชาติของคนที่อยู่ในสยาม โดยไม่ยอมให้คนในบังคับของคนอยู่ภายใต้อำนาจศาลของสยาม หรือสิ่งที่เรียกกันว่า “สิทธิสภาพนอกอาณาเขต” ซึ่งไม่ได้มีความหมายเฉพาะแต่เรื่องการกระทำความผิดของคนในบังคับของมหาอำนาจตะวันตกเท่านั้น แต่รวมไปถึงการที่จะปกป้องมิให้คนในบังคับของชาติมหาอำนาจต้องถูกเรียกเก็บภาษีโดยรัฐบาลสยาม ถ้าไม่เป็นไปตามเงื่อนไขตามสนธิสัญญาที่มีอยู่ระหว่างสยามกับ

มหาอำนาจเหล่านั้นด้วย การปกป้องคุ้มครองคนชาติของทั้งอังกฤษและฝรั่งเศสได้สร้างความหนักใจให้แก่รัฐบาลสยามเป็นอย่างยิ่ง ทั้งนี้เพราะเหตุว่าคนในบังคับของมหาอำนาจจากยุโรปนั้นไม่ใช่คนชาติของประเทศเหล่านั้นที่มาทำมาหากินอยู่ในสยาม หากแต่ส่วนใหญ่เป็นคนเอเชียจากดินแดนภายใต้อาณานิคมของทั้งอังกฤษและฝรั่งเศสที่ข้ามเข้ามาทำมาหากินอยู่ในประเทศสยาม และไม่ต้องการที่จะขึ้นอยู่กับอำนาจบังคับของกฎหมายของสยาม จึงไปจดทะเบียนเป็นคนในบังคับของอังกฤษและฝรั่งเศส เพื่อให้ได้สิทธิในการที่จะขึ้นศาลต่างประเทศเมื่อตนตกเป็นจำเลยในการกระทำความผิดที่เกิดขึ้นในดินแดนสยาม

การปฏิเสศที่จะยอมรับอำนาจศาลของประเทศตะวันตกที่มีคนชาติของตนในดินแดนสยาม ได้สร้างความยุ่งยากให้แก่ทางฝ่ายสยามเป็นอย่างมาก เนื่องจากคนในบังคับของชาติตะวันตกต่างแสวงผลประโยชน์ที่ไม่ชอบธรรมจากสิทธิพิเศษดังกล่าวเพื่อผลประโยชน์ส่วนตนเสียเป็นส่วนใหญ่ อาทิ การนำเข้าและการค้าสุราและของต้องห้าม เช่น วัตถุระเบิด ยาเสพติด ซึ่งทางฝ่ายสยามถือว่าเป็นเรื่องของการละเมิดกฎหมาย แต่เมื่อถูกจับโดยเจ้าหน้าที่ฝ่ายสยามก็จะนำเรื่องขึ้นร้องเรียนต่อกงสุลซึ่งก็จะทำการประท้วงการจับกุมคนชาติของตนโดยเจ้าหน้าที่ของรัฐบาลสยาม และส่วนใหญ่จะเรียกร้องค่าปรับจากฝ่ายสยาม เนื่องจากตามข้อตกลงกับฝ่ายสยาม การนำเข้าสุราเป็นเรื่องที่ทำได้ตามสนธิสัญญาที่ประเทศในยุโรปได้จัดทำไว้ เป็นต้น

ศาลกงสุลหรือศาลต่างประเทศ จึงเป็นเรื่องที่ทางฝ่ายสยามต้องตกอยู่ในฐานะเสียเปรียบและเป็นเรื่องที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5 ได้ใช้ความเพียรพยายามที่จะแก้ไขสถานการณ์ โดยได้ว่าจ้างนักกฎหมายจากยุโรปและเอเชียเพื่อปรับปรุงระบบกฎหมายของสยามให้ทัดเทียมกับอารยประเทศเพื่อการล้มเลิกระบบสิทธิสภาพนอกอาณาเขต ซึ่งถือได้ว่าเป็นการจำกัดอำนาจอธิปไตยของสยามได้ทรงจ้างที่ปรึกษาทางกฎหมายจากเบลเยียม แคนาดา ฝรั่งเศส และญี่ปุ่น มาช่วยร่างกฎหมายสำคัญห้าฉบับในปี พ.ศ.2451 ได้แก่ ประมวลกฎหมายอาญา ประมวลกฎหมายวิธีพิจารณาความอาญา ประมวลกฎหมายแพ่ง ประมวลกฎหมายวิธีพิจารณาความแพ่ง และพระธรรมนูญศาลยุติธรรม และในบรรดาผู้เชี่ยวชาญต่างประเทศที่ได้รับความไว้วางพระราชหฤทัยจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมากที่สุด ได้แก่ นาย Gustave Rolin-Jaequemyns นักกฎหมายชาวเบลเยียม หรือเจ้าพระยาอภัยราชา ผู้ที่ได้มีส่วนช่วยในการวางแผนการปฏิรูประบบราชการของสยามให้เป็นที่ยอมรับของวงการระหว่างประเทศ

นาย Charles Robins ซึ่งเป็นผู้เชี่ยวชาญที่ได้เข้ามารับหน้าที่ทางด้านการปรับปรุงตัวบทกฎหมายอาญาและการจัดตั้งหน่วยงานทางด้านสาธารณสุขและอนามัย ในช่วงปี ค.ศ.1900 (พ.ศ.2443) ได้ให้สัมภาษณ์ในหน้าหนังสือพิมพ์ *La Flandre liberale* เกี่ยวกับบทบาทของ Rolin-Jaequemyns ไว้ว่า “While Rolin-Jacquemyns is the principal architect of progress in Siam, one owes it to the King’s

determined benevolence to realise the reforms together with his very intelligent ministers, among whom are his own brothers”.

ในนโยบายคานคูลย์อำนาจของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในหลายกรณี ทรงอาศัยอังกฤษถ่วงดุลฝรั่งเศสเป็นหลัก ดังปรากฏในการตัดสินใจพระทัยในเรื่องที่มีความสำคัญต่อการพัฒนาความเจริญก้าวหน้าทางเศรษฐกิจของสยาม อาทิ ในเรื่องการสร้างทางรถไฟซึ่งทางฝ่ายอังกฤษก็ได้ส่งบริษัทวิศวกรเข้ามาติดต่อเพื่อเสนอโครงการสร้างทางรถไฟในประเทศสยาม โดยทางฝ่ายอังกฤษได้เสนอด้วยว่าทางฝ่ายอังกฤษมีความสนใจที่จะเชื่อมต่อทางรถไฟจากสยามเพื่อเชื่อมต่อเข้าไปในเขตพม่า ซึ่งคำตอบจากทางฝ่ายสยามก็คือ ในช่วงเริ่มแรกทางฝ่ายสยามต้องการที่จะสร้างเส้นทางเดินรถไฟจากกรุงเทพฯ ไปยังโคราช ฉะนั้น หากเส้นทางแรกเริ่มดำเนินไปด้วยความเรียบร้อยทางฝ่ายสยามก็จะพิจารณาข้อเสนอของอังกฤษ เมื่อมีการกำหนดโครงการที่จะขยายเส้นทางไปยังเชียงใหม่ ซึ่งข้อเสนอของอังกฤษควรจะรวมอยู่กับโครงการนั้น ส่วนทางด้านของฝรั่งเศสก็ได้เสนอไว้เป็นเงื่อนไขในการสนองตอบต่อข้อเรียกร้องของทางฝ่ายสยามที่จะให้ฝรั่งเศสถอนกองกำลังออกจากจันทบูรณ โดยได้กำหนดเป็นเงื่อนไขให้ฝ่ายไทยพิจารณาจ้างวิศวกรฝรั่งเศสให้รับโครงการสร้างทางรถไฟจากสยามเข้าสู่เขมร ในที่สุดทางฝ่ายสยามก็ได้ตัดสินใจที่จะดำเนินการก่อสร้างทางรถไฟการใช้งบประมาณของแผ่นดิน และสำหรับบริษัทที่ได้รับบริการว่าจ้างให้เข้ามาดำเนินการ ได้แก่ บริษัทวิศวกรมรดไฟจากเยอรมนี แทนที่จะมอบหมายโครงการดังกล่าวให้อยู่ในความรับผิดชอบของมหาอำนาจยุโรปทั้งสองที่มีอิทธิพลเหนือดินแดนที่มีเขตประชิดกับประเทศสยาม อย่างไรก็ตาม สยามได้ผูกพันอังกฤษไว้ด้วยการกู้เงินจากอังกฤษสี่ล้านปอนด์ เพื่อสร้างทางรถไฟสายใต้ในการขยายการสื่อสารและขนส่งทั้งด้านการพาณิชย์และการทหาร

ในขณะเดียวกัน ก็ยังมีบริษัทเยอรมันซึ่งสนใจที่จะเข้ามาทำเหมืองทองคำ และบริษัทของอังกฤษซึ่งประสงค์ที่จะขอสัมปทานทำป่าไม้ได้รับการปฏิเสธจากฝ่ายสยาม ซึ่ง Sir Ernest Satow สรุปไว้ว่า “อาจเป็นเพราะความกลัวอิทธิพลของต่างชาติที่จะเข้ามาตั้งพื้นฐานภายในประเทศก็เป็นได้”

ในช่วงเวลาดังกล่าว ได้มีคณะสำรวจร่วมอังกฤษ-ฝรั่งเศส ที่ได้ขอเข้ามาสำรวจความเป็นไปได้ในการที่จะขุดคลองที่ “คอคอดกระ” โดยบริษัทดังกล่าวเป็นบริษัท “de Lessep” ซึ่งได้ประสบความสำเร็จในการขุดคลองซูเอซที่อียิปต์ก่อนหน้านี้ไม่นานนัก แต่ทางฝ่ายสยามได้ตอบบ่ายเบี่ยงไป เนื่องจากอาจมองเห็นช่องทางที่อาจทำให้ต้องสูญเสียดินแดนเพิ่มเติม โดยทางรัฐบาลของ Strait Settlements อาจถือโอกาสขยายพื้นที่อิทธิพลเข้ามาถึง “คอคอดกระ” ก็เป็นไปได้ อย่างไรก็ตาม ในเรื่องนี้ศาสตราจารย์ ดร. ลิจิต ธีระเวคิน ได้กล่าวถึงการค้นพบเอกสารสำคัญที่กระทรวงการต่างประเทศที่แสดงให้เห็นว่า ในปี ค.ศ. 1897 (พ.ศ. 2440) สยามและอังกฤษมีการลงนามสัญญาฉบับหนึ่ง โดยอังกฤษรับที่จะช่วยเหลือสยามในกรณีที่มีการโจมตีจากประเทศที่สาม เพื่อแลกเปลี่ยนกับการที่สยามจะไม่ยอมให้ชาติใด

ชาติหนึ่งใช้ที่ดินได้บางสะพาน (บางสะพานลงไป) เพราะอังกฤษเกรงว่าฝรั่งเศสจะขูดคอกอดกระซึ่งจะส่งผลกระทบต่อถึงมะละกาของอังกฤษ

เหตุการณ์ที่เป็นจุดวิกฤตที่สุดในห้วงเวลาที่สยามอยู่ภายใต้อิทธิพลของจักรวรรดินิยมตะวันตกคือ วิกฤตการณ์ปี ร.ศ.112 (ค.ศ.1893 หรือ พ.ศ.2436) เมื่อประเทศสยามต้องเผชิญกับการใช้กลยุทธ์ของมหาอำนาจตะวันตก เพื่อให้ยอมยกดินแดนที่อยู่ภายใต้อาณัติของสยามทางฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงไปให้อยู่ภายใต้การปกครองของอินโดจีนฝรั่งเศส โดยในขั้นต้นได้มีการส่งหน่วยลาดตระเวนเข้ามาในดินแดนทางฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง ซึ่งนับได้ว่าเป็นการทำทนายพระราชอำนาจของพระเจ้ากรุงสยามที่ยังคงครอบครองดินแดนเหล่านั้น เมื่อทางฝ่ายสยามได้ส่งกองกำลังออกไปจับไล่หน่วยลาดตระเวนเหล่านั้นและได้เกิดการปะทะกันขึ้น ยังผลให้กองกำลังที่รุกกล้าเข้ามาต้องประสบกับความสูญเสียและผู้บังคับหน่วยซึ่งเป็นนายทหารประจำการในกองทัพของฝรั่งเศสถูกจับ ทางฝ่ายฝรั่งเศสได้ยื่นประท้วงต่อกรกระทำของรัฐบาลสยามเพื่อเรียกร้องค่าเสียหาย รวมทั้งเรียกร้องให้ทางฝ่ายสยามยอมยกดินแดนทางฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงไปให้แก่อินโดจีนฝรั่งเศส โดยได้ยื่นคำขาด (ultimatum) ต่อรัฐบาลสยาม พร้อมกับได้ส่งกองกำลังทางทหารเข้ายึดครองเมืองจันทบุรีหรือจันทบูรณเพื่อเป็นการสร้างเงื่อนไขให้ทางฝ่ายสยามปฏิบัติตามข้อเรียกร้องในเรื่องดินแดน และยอมชดเชยค่าเสียหายให้แก่ฝ่ายฝรั่งเศสตามเงื่อนไขที่ได้ระบุไว้ในข้อเรียกร้องเหล่านั้น ในครั้งนั้นทางฝ่ายฝรั่งเศสได้ส่งเรือรบเข้ามาที่ปากน้ำ เพื่อแสดงแสนยานุภาพทางทหารบีบให้ฝ่ายสยามยอมรับข้อเรียกร้องดังกล่าวด้วย

การข่มขู่ด้วยกำลังทางทหารได้สร้างความหวาดวิตกให้แก่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและประชาชนชาวไทยทั้งมวลสำหรับเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น แต่ในขณะเดียวกัน เหตุการณ์ดังกล่าวได้ผลักดันให้เกิดความกระตือรือร้นที่จะแก้ปัญหาด้วยการเร่งรัดพัฒนาประเทศให้เป็นที่ยอมรับของประเทศตะวันตกอย่างรวดเร็ว การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงตัดสินใจพระทัยที่จะยกดินแดนทางฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงให้แก่ฝรั่งเศส เนื่องจากทรงเล็งเห็นว่าสยามคงไม่มีหนทางที่จะต่อสู้เพื่อปกป้องดินแดนภายใต้อาณัติของสยาม และทางเลือกที่ดีที่สุดสำหรับประเทศสยามในยุคนั้น คือ การเจรจากับฝรั่งเศสเพื่อรักษาดินแดนส่วนใหญ่ที่เป็นถิ่นที่อยู่ของชนชาวไทยเอาไว้ โดยเฉพาะเขตลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาเอาไว้ ทั้งๆ ที่ทรงเสียพระทัยเป็นอย่างยิ่งที่ไม่สามารถที่จะรักษานูรณ์ภาพของดินแดนสยามที่เป็นมรดกตกทอดมาแต่โบราณกาลไว้ได้ในยุคสมัยของพระองค์ โดยเฉพาะความโทมัสต่อประชาชนชาวลาวที่หลวงพระบางซึ่งมีความซื่อสัตย์จงรักภักดีต่อแผ่นดินไทย

ตามความที่ปรากฏในบันทึกของเจ้าพระยาอภัยราชา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นกังวลว่า หากยอมผ่อนปรนตามข้อเรียกร้องของฝรั่งเศสแล้ว ประเทศตะวันตกอื่นๆ โดยเฉพาะอังกฤษจะต่อรองเรียกร้องสิทธิประโยชน์ทางการค้าหรือดินแดนส่วนอื่นของสยามหรือไม่

อย่างไร เพราะในยุคนั้นการค้าเมืองขึ้นยังเป็นสิ่งที่ไม่ฝักคติดระหว่างประเทศ ทั้งนี้ เพราะเท่าที่ปรากฏในบันทึกของเจ้าพระยาอภัยราชา ซึ่งนาย Walter E.J. Tips ได้รวบรวมเป็นรูปเล่มและแปลเป็นภาษาอังกฤษโดยใช้ชื่อเรื่องว่า Siam's Struggle for Survival, The Gunboat Incident at Paknam in 1893 นอกเหนือจากเรือปืนของฝรั่งเศส ชื่อ Le Comet กับ L' Inconstant แล้ว ยังมีเรือรบของอังกฤษอีกสองลำ และเรือรบเยอรมันอีกหนึ่งลำจอดอยู่ในลำน้ำเจ้าพระยาคับ

แม้ว่าก่อนหน้านั้นจะได้มีการวางแผนเพื่อป้องกันพระนครโดยการสร้าง “ป้อมพระจุล” ขึ้นที่ปากน้ำ โดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จพระราชดำเนินไปทอดพระเนตรการก่อสร้างและการทดสอบการยิงปืน Sterling ที่ได้สั่งซื้อมาจากต่างประเทศเพื่อป้องกันเรือรบต่างชาติที่จะเข้ามาจู่โจมพระนครก็ตาม แต่ก็ไม่สามารถที่จะสกัดกั้นเรือปืนของฝรั่งเศสที่ผ่านเข้ามาจากปากน้ำจนถึงเขตพระนครได้ ภายหลังเหตุการณ์ปะทะกันที่ปากน้ำระหว่างเรือปืนฝรั่งเศสสองลำกับทหารไทยในวันที่ 13 กรกฎาคม ร.ศ.112 (ค.ศ.1893 หรือ พ.ศ.2436) ยังผลให้ทหารไทยเสียชีวิตสามสิบเอ็ดนาย และบาดเจ็บสามสิบนายนั้น เจ้าพระยาอภัยราชาได้ทูลถวายคำแนะนำไม่เห็นด้วยกับการหาทางโจมตีเรือปืนทั้งสองลำของฝรั่งเศสเพื่อหมายให้จมให้จงได้ เพราะหากจมลงได้ก็จะหมายถึงสงครามกับฝรั่งเศส แต่หากไม่สำเร็จพระนครและพระบรมมหาราชวังจะถูกเป็นเป้าจากปืนของเรือฝรั่งเศส เจ้าพระยาอภัยราชาจึงได้เสนอแนะให้ยับยั้งการกระทำที่ใช้ความรุนแรงและใช้วิธีการเจรจาแทน เริ่มจากการประท้วงการเข้ามาปากน้ำของเรือปืนฝรั่งเศส

เหตุการณ์ ร.ศ.112 ได้สร้างความกังวลใจต่ออังกฤษเป็นอย่างยิ่ง เพราะอังกฤษถือว่าประเทศสยามมีประชากรและตัวเลขการค้าที่มากกว่าดินแดนที่เป็นมลายาและฝั่งขวาของแม่น้ำโขงถึงห้าเท่า และเจ็ดเท่าตามลำดับ และเป็นผลประโยชน์ทางพาณิชย์ที่อังกฤษจำเป็นต้องรักษา นาย H. Warington Smyth, Director of the Department of Mines in Siam ซึ่งใช้ชีวิตอยู่ในประเทศสยามระหว่าง ค.ศ.1891-1896 (พ.ศ.2434-2439) ได้บันทึกไว้ในหนังสือ Five Years in Siam ว่า ในช่วงท้ายของปี ค.ศ.1895 (พ.ศ.2438) กรุงเทพฯ มีความสับสนวุ่นวายด้วยความกังวลเรื่องการบุกรุกของกองกำลังต่างชาติ ฝรั่งเศสได้ยึดครองจันทบูรณ และทหารไทยได้ถอยออกจากเขตยี่สิบห้ากิโลเมตรที่ฝรั่งเศสจัดตั้งขึ้น และฝรั่งเศสยังได้ระบุว่าสยามไม่สามารถปฏิบัติตามมาตราต่างๆ ภายใต้สนธิสัญญาที่ทำไว้ในปี ค.ศ.1893 (พ.ศ.2436) ประชาชนพูดกันถึงโอกาสที่ฝรั่งเศสอาจผนวกประเทศสยามไว้ภายใต้ครอบครอง

ด้วยเหตุผลและเหตุการณ์ข้างต้น จึงเป็นจุดเริ่มต้นจัดทำความตกลงระหว่างอังกฤษกับฝรั่งเศสในเดือนมกราคม ค.ศ.1896 (พ.ศ.2439) เพื่อค้ำประกันเอกราชประเทศสยาม นาย H. Warington Smyth กล่าวอีกว่าหลักฐานที่ชัดเจนที่สุดที่แสดงถึงความจำเป็นที่อังกฤษต้องเข้ามาค้ำประกันสยามคือ ทุ้มเสียงของฝรั่งเศสที่ต้องการเห็นการ “พังทลาย” ของสยาม โดยสื่อมวลชนฝรั่งเศสในอินโดจีนเห็นว่า

เป็นการเสียโอกาสที่ฝรั่งเศสจะผนวกสยามไว้เป็นเมืองขึ้น และเป็น “A betrayal of the rights of France over Siam”

จากบันทึกของ Gustave Rolin-Jacquemyns หรือเจ้าพระยาอภัยราชา เหตุการณ์เมื่อปี ร.ศ. 112 เป็นจุดเริ่มต้นของพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5 ที่จะเสด็จประพาสยุโรปสืบเนื่องมาจากพระราชประสงค์ที่จะเสาะแสวงหาประเทศมหาอำนาจเพื่อให้เข้ามาใกล้เคียงกรณีพิพาทระหว่างสยามกับฝรั่งเศส ซึ่งเจ้าพระยาอภัยราชาได้ถวายคำแนะนำให้ทาบทามสหรัฐอเมริกาให้เข้ามาเป็นคนกลางในการแก้ปัญหาพิพาทระหว่างสยามกับฝรั่งเศส ภายหลังจากเหตุการณ์สงบลง แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงยืนยันพระราชประสงค์ที่จะให้ทาบทามรัสเซีย โดยได้มอบหมายให้เจ้าพระยาอภัยราชาร่างพระราชสาสน์ถึงพระเจ้าซาร์นิโคลัส เจ้าพระยาอภัยราชาก็ยังได้แสดงความเห็นไว้ในบันทึกโดยอ้างว่า พระราชสาสน์ตอบจากพระเจ้าซาร์นิโคลัสเป็นคำตอบที่ไม่ชัดเจน และไม่มีน้ำหนัก อย่างไรก็ตาม ในการเสด็จประพาสประเทศต่างๆ ในยุโรปนั้น ฝรั่งเศสและอังกฤษมิได้ตกลงใจที่จะรับเสด็จอย่างเป็นทางการ จนกระทั่งภายหลังจากการเสด็จประพาสรัสเซีย และได้เห็นการต้อนรับที่ทางรัสเซียได้จัดถวายให้พระเจ้ากรุงสยาม ซึ่งเป็นเครื่องแสดงให้เห็นถึงการตัดสินใจที่ถูกต้องของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เป็นที่น่าสังเกตว่า เจ้าพระยาอภัยราชาซึ่งเป็นผู้ใกล้ชิดกับเหตุการณ์ ร.ศ.112 (พ.ศ.2436) และการเสด็จประพาสยุโรปในปี ร.ศ.116 (พ.ศ.2440) ได้บันทึกไว้ด้วยว่าตามความเห็นของท่าน เหตุการณ์ ร.ศ.112 ส่งผลดีในประการสำคัญแก่ประเทศสยาม โดยได้กระตุ้นให้เกิดความเชื่อในวงกว้างยิ่งขึ้นในประเทศสยามว่า การปฏิรูปในทุกๆ ด้านเท่านั้นที่จะเป็นหนทางให้สยามประเทศฝ่าฟันมรสุมที่รุมเร้าเอกราชและอิสรภาพไปได้ การปฏิรูปซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงริเริ่มดำเนินการมาตั้งแต่ก่อนหน้านั้นถึงยี่สิบปีดังที่ได้กล่าวถึงแล้วข้างต้น ประสบกับอุปสรรคปัญหามากมายอันเนื่องมาจากระบบการบริหาร และการปกครองในแบบโบราณซึ่งมีลักษณะของการกระจายอำนาจอย่างมาก ชนิดที่ว่าเป็นการยากยิ่งที่จะสร้างเอกภาพอันจำเป็นขึ้นมา เพื่อปรับระบบให้ทันสมัยตามอารยประเทศ การรวบอำนาจเข้าส่วนกลาง (centralization) จึงเป็นสิ่งจำเป็นสำคัญยิ่งยวดในอันที่จะสร้างระบบการบริหารแบบกระทรวง ทบวง กรม ในแบบสมัยใหม่แทนการกระจายอำนาจไปอยู่ในมือของชนชั้นขุนนาง เช่นแต่โบราณกาลมา ซึ่งปรากฏหรือการดำเนินการเช่นที่กล่าวนี้ ก็มีใช่เป็นสิ่งที่ผิดแผกไปจากที่เคยปรากฏมาก่อนแล้วในภูมิภาคอื่นของโลก ไม่ว่าจะเป็นยุโรป อิตาลี หรือแม้แต่ญี่ปุ่น เมื่อจะมีการเปลี่ยนแปลงประเทศจากสังคมศักดินา (feudal) ไปสู่การเป็น modern nation state พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบรรลุถึงพระราชประสงค์ในข้อนี้ได้ ก็ด้วยความสนับสนุนและความสามารถของบุคคลรุ่นใหม่ซึ่งมีการศึกษามาอย่างดีและมีปณิธานร่วมกันที่จะจรรโลงประเทศในหนทางที่จะก้าวหน้าไปในทุกๆ ทาง

บุคลากรอันจำเป็นและจะเป็นหลักในกระบวนการปฏิรูปเช่นนี้ก็มิได้อยู่พร้อมแล้วในบรรดาพระอนุชาและข้าราชการรุ่นใหม่ซึ่งทรงไว้วางพระราชหฤทัย พระบรมราโชบายเพื่อการปฏิรูปอีกทั้งผลสำเร็จเป็นรูปธรรมที่ตามมาอย่างค่อเนื่องมาจนปัจจุบันนี้ น่าจะเป็นประจักษ์พยานอย่างดีว่าการปฏิรูปในครั้งนั้นเป็นการสร้างชาติ สร้างประเทศแผนใหม่ มากกว่าที่จะเป็นดังที่มีการกล่าวอ้างหรือกล่าวหาในบางวงการว่าเป็นการรวบอำนาจแบบเบ็ดเสร็จ เพื่อสร้างเสริมพระราชวงศ์เท่านั้น

ด้วยพระปรีชาสามารถ ขันติ ความอดกลั้น และการมีคุณสมบัติของผู้นำที่ยุคปัจจุบันเรียกว่า “วิสัยทัศน์” ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นักปฏิรูป นักปฏิบัติผู้ยิ่งใหญ่ของสยามโดยแท้ ชาติไทยจึงมีศักดิ์ศรี เอกราช ความร่มเย็น และความก้าวหน้า ให้คนไทยรุ่นหลังทุกคนมีความภูมิใจ และควรที่จะร่วมกันน้อมรำลึกถึงพระมหากรุณาธิคุณตลอดไป

บทบาทของโรแลง ยัคแมงส์ในการทำสนธิสัญญา ฉบับวันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2436 กับฝรั่งเศส

เดวิด เฟรดเดอริก¹

คำนำ

บทความนี้ มิได้มีจุดประสงค์ที่จะกล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างสยามและฝรั่งเศสในช่วงวิกฤตการณ์ ร.ศ.112 ในเชิงประวัติศาสตร์ที่สมบูรณ์แบบทั้งนี้เพราะยังไม่ได้มีการทำวิจัยทางวิชาการที่เกี่ยวกับสยามในช่วงปลายศตวรรษที่ 19 อย่างจริงจัง ประกอบกับนักวิชาการไทยยังไม่ได้ให้ความสนใจต่อบันทึกรายวันของโรแลง ยัคแมงส์ที่ปรึกษาทั่วไปของรัฐบาลสยามในขณะนั้นอย่างเพียงพอ ซึ่งอาจจะเป็นเพราะว่าไม่สามารถเข้าถึงเอกสารนี้ได้ หรืออาจจะเป็นปัญหาทางด้านภาษา เนื่องจากเอกสารนี้เขียนด้วยลายมือและเป็นภาษาฝรั่งเศสในช่วงศตวรรษที่ 19 และนี่คือเหตุผลที่ผู้เขียนจะไม่ยกข้อความจากบันทึกมาโดยตรง แต่จะใช้เอกสารบันทึกนี้เป็นพื้นฐานในการนำเสนอ ซึ่งจะพยายามให้ถูกต้องมากที่สุดเท่าที่จะเป็นไปได้ และจะแสดงให้เห็นถึงการกำหนดทางเลือกของนโยบายโดยโรแลง ยัคแมงส์ และวิเคราะห์ถึงทางเลือกเหล่านั้นบ้าง

ก่อนมรสุมจะมาถึง

ถ้าหากมีคำถามว่า นโยบายที่ดีที่สุดของสยามต่อฝรั่งเศสหลังจากการสู้รบกันที่คอนคอน (คอนสาคร)² คืออะไร? เราคงจะต้องพิจารณาถึงปัจจัยที่เป็นตัวกำหนดสามประการด้วยกัน คือ ประการแรกทัศนคติของอังกฤษที่มีต่อการที่ฝรั่งเศสอาจจะยึดครองดินแดนที่อยู่ภายใต้สิทธิ์ของสยาม ประการที่สองความไม่มั่นคงของรัฐบาลฝรั่งเศสซึ่งตกอยู่ภายใต้ความกดดันของกลุ่มอิทธิพลต่างๆ และในประการสุดท้ายความสามารถของสยามที่จะต่อต้านฝรั่งเศสรวมถึงการกำหนดท่าทีต่อฝรั่งเศส

¹Mr.Divid Frederickx, Department of History, University of Ghent, Belgium.

²ในวันที่ 3 พฤษภาคม หน่วยทหารของฝรั่งเศสและอันนัม 22 คน ได้ข้ามเขตแดนเข้ามา หลังจากนั้นก็ได้เกิดการปะทะกันขึ้นหลายครั้ง และที่สำคัญที่สุดก็คือ เหตุการณ์ที่คอนคอนซึ่งกองทหารของฝรั่งเศสและอันนัมจำนวนมากถูกสังหารโดยกองกำลังของสยาม และสยามได้จับร้อยเอกโทเรอเป็นเชลยในฐานะนักโทษสงครามอันนำมาสู่ความขัดแย้งและข้อเรียกร้องของฝรั่งเศสต่อไทย เนื่องจากรัฐบาลฝรั่งเศสและตัวแทนไม่เห็นด้วยกับเงื่อนไขเรื่องเวลาและสถานที่ในการปล่อยตัวร้อยเอกโทเรอ ในที่สุดสยามก็สามารถแก้ปัญหานี้ได้โดยปราศจากการสูญเสียและยังได้รับการสนับสนุนจากตะวันตกเพิ่มมากขึ้น ซึ่งจากบันทึกของโรแลง ยัคแมงส์ เองก็ได้แสดงถึงความเชื่อมั่นว่า ในที่สุดแล้วผลต่อสยามจะเป็นไปในทางบวก จาก : Rolin Jaequemyns (Gustave), *Diary*, January up to 31 May 1893, AR.

ปัจจัยที่มีส่วนกำหนดอีกตัวหนึ่งก็คือ บทบาทของโรแลง ยัคแมงส์ซึ่งรับตำแหน่งที่ปรึกษาทั่วไปตั้งแต่วันที่ 27 กันยายน ค.ศ.1892 นั้นหมายความว่า เมื่อความขัดแย้งเข้าขั้นวิกฤตนั้น โรแลง ยัคแมงส์ได้เข้ามาอยู่ในสยามเพียงไม่กี่เดือน ผลคือ เขาจำเป็นต้องระวางตัวที่จะไม่สร้างความไม่พอใจให้แก่ผู้ใด และยังหมายความว่าเขายังไม่เป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและบรรดาเสนาบดี ขณะเดียวกันสุขภาพที่ไม่สู้ดีก็มีส่วนทำให้เขามีความรู้สึกที่ไม่มั่นคงนักในช่วงต้น ค.ศ.1893 ซึ่งมีผลทำให้การให้คำปรึกษาของเขาในช่วงนั้นมีลักษณะที่ระมัดระวังเป็นพิเศษ แต่เมื่อเวลาผ่านไปเราจะเห็นได้ว่าเขาได้แสดงความคิดเห็นอย่างเปิดเผยมากขึ้นจนถึงขั้นขัดแย้งกับผู้ร่วมงาน บทบาทของเขามีหลายประการ ตั้งแต่การให้คำปรึกษา การติดต่อกับรัฐบาลและตัวแทนต่างประเทศ ตลอดจนการควบคุมและการใช้สื่อทั้งในประเทศและต่างประเทศ ที่จริงแล้วรัฐบาลสยามก็ได้จ่ายเงินจ้างให้เขาทำหน้าที่ต่างๆ เหล่านี้ซึ่งคนสยามเองทำไม่ได้ เพื่อให้สยาม และรัฐบาลเล่นเกมส์ตามแบบตะวันตกได้ และเพื่อสร้างจุดเชื่อมระหว่างวัฒนธรรมทางการเมืองสองวัฒนธรรมที่มีความแตกต่างกันอย่างมาก

โรแลง ยัคแมงส์ล้มเหลวในการทำหน้าที่เป็นตัวเชื่อมทางวัฒนธรรม ทั้งๆ ที่เข้าใจถึงความแตกต่างทางด้านวัฒนธรรมและพื้นฐานอำนาจของทั้งสองประเทศเป็นอย่างดี อย่างไรก็ตามเขายังไม่สามารถจะหยั่งถึงความก้าวร้าวของพลังชาตินิยมฝรั่งเศสได้อย่างถูกต้อง ผลคือ เขามักจะคาดการณืผิดเนื่องจากไม่ตระหนักถึงความรุนแรงของสถานการณ์ เขามองปัญหาจากสถานภาพของประเทศเบลเยียมซึ่งเป็นกลาง ซึ่งไม่อาจจะนำมาปรับใช้กับสถานการณ์ของสยามซึ่งเป็นประเทศที่ไม่ได้อยู่ในโลกตะวันตกและไม่มีที่ตั้งที่มีความสำคัญทางยุทธศาสตร์แต่อย่างใด ในฐานะชาวยุโรปโรแลง ยัคแมงส์ตระหนักถึงการที่สยามได้รับการปฏิบัติอย่างไม่เป็นธรรม ขณะเดียวกันความก้าวร้าวของฝรั่งเศสก็ทำให้เขาต้องตะลึงงัน นี่คงจะเป็นเหตุผลที่อธิบายว่า เหตุใดเขาจึงมักจะคาดไม่ถึงความรุนแรงของสถานการณ์ที่เกิดขึ้นกับฝรั่งเศสและอังกฤษ ซึ่งในที่สุดเขาก็ได้แนะนำให้สยามดำเนินนโยบายแข็งกร้าวกับฝรั่งเศส

การแข่งขันระหว่างอังกฤษและฝรั่งเศสซึ่งเกิดขึ้นต่อเนื่องมานานนับปี ได้ช่วยสร้างดุลยภาพทางการเมืองในภาคพื้นยุโรป ภายหลังจากการประชุมที่กรุงเวียนนาในปี ค.ศ.1815 ซึ่งเกิดขึ้นหลังจากที่นโปเลียนพ่ายแพ้สงคราม อังกฤษได้เปลี่ยนนโยบายจากที่เคยแยกตัวโดดเดี่ยวไม่เกี่ยวข้องกับกิจการในทวีปยุโรปมา มีบทบาทเพิ่มขึ้น ซึ่งส่งผลอันหนึ่งคือการสร้างประเทศใหม่ๆ ให้มีสถานภาพเป็นกลาง (เช่น เบลเยียม เป็นต้น) โดยมีวัตถุประสงค์ที่จะควบคุมและคานอำนาจฝรั่งเศส แต่ในเอเชียมหาอำนาจทั้งสองมิได้ดำเนินนโยบายด้วยความรอบคอบในลักษณะเดียวกัน และการแบ่งเขตอิทธิพลระหว่างสองประเทศก็ได้เป็นไปด้วยความระมัดระวังเฉียบขาดเท่ากับกรณีของยุโรป ผลประโยชน์ที่เกิดจากการแสวงหาอาณานิคมของมหาอำนาจจึงทำให้ปัญหาของสยามถูกทำให้ใหญ่โตขึ้น ดังนั้น เพื่อให้การวิเคราะห์ชัดเจนขึ้นเรา